

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
PRÁVNICKÁ FAKULTA

KATEDRA PRÁVNÍCH DĚJIN

RIGORÓZNÍ PRÁCE

Praha 2007

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
PRÁVNICKÁ FAKULTA

RIGORÓZNÍ PRÁCE

CELOZEMSKÉ SOUPISY A SČÍTÁNÍ LIDU DO ROKU
1950
V KONTEXTU ZJIŠŤOVÁNÍ NÁRODNOSTI
OBYVATELSTVA

Konzultant

Prof. JUDr. PhDr. Jan Kuklík, CSc.

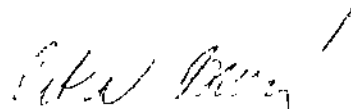
Zpracovatel

Petra Berrová

duben 2007

ČESTNÉ PROHLÁŠENÍ

„Prohlašuji, že jsem tuto rigorózní práci zpracovala samostatně a že jsem vyznačila prameny, z nichž jsem pro svou práci čerpala, způsobem ve vědecké práci obvyklým.“

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Eva Pátek'.

V Praze dne 13. dubna 2007

Mé poděkování patří panu Prof. JUDr. PhDr. Janu Kuklíkovi, CSc. za vedení rigorózní práce a za cenné připomínky.

Dále děkuji pracovníkům Národního archivu v Praze a Archivu hlavního města Prahy za ochotné vyhledávání archivních materiálů.

ÚVOD

S rozvojem a modernizací státu a státní správy se objevila potřeba získávat údaje, zprvu jen o početním stavu populace žijící na daném území. Hlavními pohnutkami ke konání celozemských soupisů obyvatelstva byly zpočátku daňové a vojenské důvody. Na základě rostoucích požadavků státní správy se začal okruh zjišťovaných údajů o obyvatelstvu, které byly nejprve zaměřeny pouze na demografické charakteristiky populace, rozšiřovat.

V předkládané práci jsem se zabývala celozemskými soupisy a sčítáními lidu, která se uskutečnila na našem území do roku 1950 včetně. Blíže jsem se zaměřila na zjišťování národnosti sčítaných osob. Teprve při sčítání lidu 1880 se na sčítacím tiskopise objevila rubrika „Umgangssprache“ (obcovací řeč), jejímž prostřednictvím byla stanovována národnost obyvatelstva v předlitavské části Rakousko-Uherska. Na údaje o národnosti obyvatelstva v Předlitavsku a následně i v ČSR, které se významně promítaly nejen do politického dění, ale také do řady oblastí života společnosti, byly vázány další právní předpisy. Se způsobem určování národnosti obyvatelstva byly spojeny konflikty, z nichž řada byla řešena správními orgány. Významné nálezy NSS, vydané v souvislosti s určování národnosti obyvatelstva při sčítání lidu, jsou v této práci zmíněny.

Práce zahrnuje dlouhé období 300 let. Počáteční mezník tvoří soupis poddaných podle víry, který se uskutečnil na území Čech v roce 1651 a je zakončena sčítáním lidu 1950. Ačkoliv se sčítání lidu 1950 uskutečnilo již po změně politicko-společenských poměrů v naší zemi, zvolila jsem si toto sčítání lidu jako konečný mezník práce z několika důvodů. Jednak stále ještě při realizaci tohoto sčítání byla jeho právním základem příslušná prvorepubliková zákonná norma, navíc počínaje tímto sčítáním byla otázka zjišťující národnost sčítaných osob formulována stejně jako je tomu i dnes, kdy národnost obyvatel je zjišťována podle

jejich subjektivního názoru v době sčítání, (tj. jedná se o deklaratorní otázku) a nelze opomenout ani tu skutečnost, že po skončení druhé světové války došlo k odsunu Němců z našeho území. Přestože při sčítání lidu 1950 a i při později uskutečněných, byla národnost zjišťována pouze na základě subjektivního osobního přesvědčení sčítaných v okamžiku sčítání, důsledkem poválečných změn již určitá národnostní pestrost, kterou se vyznačovala prvorepubliková populace žijící na našem území, byla ztracena a výsledky pouze potvrzovaly národnostní homogennost s dominantním zastoupením národnosti české.

Text je rozdělen do pěti kapitol. V první kapitole jsou přiblíženy nejstarší celozemské soupisy obyvatel. Prvním celozemským soupisem obyvatelstva, bez duchovenstva a vojska, uskutečněným pouze na území Čech v polovině 17. století, byl soupis poddaných podle víry. Soupis byl iniciován katolickou církví v souvislosti s procesem rekatolizace. Rovněž pouze na území Čech byl realizován počátkem 18. století soupis konzumentů soli. Teprve konskripce, jejichž hlavním cílem bylo získávání potřebných údajů pro doplňování vojska, probíhaly i na Moravě a ve Slezsku. Jejich výsledky jsou ovšem dochovány značně torzovitě.

Druhá kapitola se již věnuje sčítáním lidu uskutečněným na našem území zejména v druhé polovině 19. století. Teprve sčítání lidu v roce 1857 bylo prvním celozemským soupisem, který byl proveden v českých zemích k jednomu dni. Poté do zániku Rakousko-Uherska bylo v Předlitavsku realizováno ještě dalších pět sčítání lidu, jejichž obsahová náplň se postupně rozšiřovala.

V následující kapitole jsem se zaměřila na prvorepubliková sčítání lidu. Sledovala jsem způsob zjišťování národnosti obyvatel i spory s tímto spojené a uvedla jsem vybrané nálezy NSS, které s touto problematikou souvisely.

V předposlední kapitole je zmíněna situace po podepsání Mnichovské dohody. V tomto období proběhlo sčítání lidu, povolání a podniků také na území odtrženého pohraničí českých zemí, při kterém

byla národnost zjišťována sice na základě subjektivního názoru sčítaných v okamžiku sčítání, ovšem získané výsledky nelze z důvodu tehdejší geopolitické situace pokládat za věrohodné.

Poslední kapitola se věnuje prvnímu sčítání lidu, které proběhlo po roce 1945, kdy způsob zjišťování národnosti byl stejný jako je dnes. Po druhé světové válce uplatněný způsob stanovení národnosti určoval v souvislosti s poválečnými změnami a s aplikací Benešových dekretů osudy konkrétních osob a jejich majetku.

V práci jsem vycházela také z archivních materiálů, z nichž některé uváděné dosud nebyly publikovány.

CELOZEMSKÉ SOUPISY OBYVATELSTVA

Z iniciativy státu byly od poloviny 17. století realizovány celozemské soupisy obyvatelstva.

Soupis poddaných podle víry - 1651¹

Po skončení třicetileté války (1618-1648), která měla negativní dopad na hospodářské a populační poměry v zemi a následně podnítila řadu velkých majetkových změn, vznikla naléhavá potřeba získat informace o početnosti populace žijící v zemi. Až po vestfálském míru (1648) se politické a hospodářské poměry stabilizovaly a katolická církev podporovaná státními orgány mohla zahájit cílené působení na jednotlivé vrstvy nekatolického obyvatelstva. Aby toto úsilí bylo účinné, bylo zapotřebí zjistit početnost a pobyt nekatolíků v zemi. Z podnětu pražského arcibiskupství tak vznikl roce 1651 tzv. soupis poddaných Čech podle víry. Na základě patentu českých místodržících ze 4. února 1651 odpovídali za jeho přípravu a realizaci krajští hejtmani, kteří byli do šesti týdnů (původně byl termín dokonce pouhé čtyři týdny) povinni vyhotovit soupis obyvatel ve všech panstvích, a to podle přiloženého formuláře, jenž měl zajistit jednotné zpracování. Soupis měl evidovat všechno obyvatelstvo včetně vrchností a svobodníků, vyjma vojska a duchovenstva. Zapisovány byly všechny osoby přítomné v daném místě. Soupis uváděl u každé osoby jméno, sociální postavení a rodinný stav, povolání (u členů rodiny příbuzenský vztah k hlavě rodiny), věk a náboženství; u nekatolíků také záznam o tom, zda je či není naděje na jejich obrácení ke katolictví. Na konci soupisu se za jednotlivá místa měla připojit zpráva o ekonomické situaci církevního benefícia včetně popisů kostelů, kaplí, far a zádušního majetku.

Podrobné jmenovité seznamy byly pro velkou část Čech vyhotoveny. Realizace soupisů však neprobíhala podle představ

¹ Označení „soupis poddaných podle víry“ není úplně přesné, neboť se jedná o soupis všech obyvatel, nejen osob v poddanském poměru. Více viz Rejstřík k soupisu poddaných podle víry z roku 1651. Sestavil kolektiv autorů bývalého AMV. Praha 1954, strojopis, úvod D. Stuchlíková-Culková.

organizátorů, a tak české místodržitelství patentem ze 3. června 1651 nařídilo od podrobného soupisu upustit a sestavit pouze sumární přehledy nekatolíků. I přesto někde nebyly soupisy sestaveny vůbec.²

Včas sestavené a odeslané soupisy byly uloženy na pražském arcibiskupství a dnes jsou uchovávány jako zvláštní fond v Národním archivu v Praze.³ Ostatní soupisy, pokud se zachovaly, se nacházejí ve fondech jednotlivých oblastních archivů.

Soupis měl poskytnout informace o populační situaci na území Čech po skončení třicetileté války a bylo jej bezprostředně využito k urychlení rekatolizačních snah katolické církve. V současnosti je společně s berní rulou využíván pro výzkum sociálních a hospodářských dějin Čech.⁴ Může být také využit ke zjištění rozsahu populačních ztrát obyvatelstva Čech za třicetileté války a náboženských poměrů po jejím ukončení. Prostřednictvím údajů získaných zpracováním soupisů za jednotlivé oblasti Čech je možné také sledovat početní zastoupení (viz tab. 1) a právní aspekty postavení sloužících⁵ či socioekonomické poměry v konkrétních lokalitách.⁶

² Informace chybí z tehdejšího kraje Litoměřického a Prácheňského a ze Slánska.

³ NA, fond SM R 109/45, kart. č. 1995-1997, 2001-2011.

⁴ Viz např. FIALOVÁ, L.; HORSKÁ, P.; KUČERA, M.; MAUR, E.; MUSIL, J.; STLOUKAL, M. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. 2. vyd. Praha : Mladá fronta, 1996. 399 s.; HORSKÝ, J.; SELIGOVÁ, M. *Rodina našich předků*. 1. vyd. Praha: NLN, 1997. 143 s.; HORSKÝ, J. Příspěvek ke studiu venkovské poddanské čeledi v 16.-18. století (panství Třeboň-sonda). *AČ* 1993, 43, s. 145-165; MAUR, E. *Čeled' a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*. In: HD 23. 1. vyd. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 1999. s. 85-135; týž, Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století. *ČsČH*, 1971, XIX, s. 839-870; MATUŠÍKOVÁ, L.; PAZDEROVÁ, A. *Věkové složení dětí v "Soupisu poddaných podle víry z roku 1651"*. In: HD 17. 1. vyd. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 1993. s. 53-63; URFUS, V. Právní postavení námezdních pracovníků u nás v 16. až 18. století. *PHS*, 1956, 2, s. 198-242; GRULICH, J.; ZEITLHOFER, H. *Struktura jihočeských venkovských a městských domácností v 16. a 17. století*. In: HD 23. 1. vyd. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 1999. s. 31-84; HOLUBOVÁ, M. *Obyvatelstvo dobrovické farnosti v Soupisu poddaných podle víry*. In: HD 26. 1. vyd. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 2002. s. 37-61.

⁵ URFUS, V. Právní postavení námezdních pracovníků u nás v 16. až 18. století. *PHS*, 1956, 2, s. 198-242.

⁶ MAUR, E. *Čeled' a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*. In: HD 23. 1. vyd. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 1999. s. 85-135.

Mezi podstatné nedostatky soupisů patří nekompletnost dochování a nejednotnost formální stránky. Ani údaje o věku osob, či o náboženském vyznání nejsou vždy pravdivé, dalším nedostatkem je nejednotnost při zapisování dětí. V některých oblastech jsou uváděny všechny děti, jinde pouze děti od věku 10 až 11 let, které již chodily k přijímání a ke zpovědi. Povaha jednotlivých soupisů závisela především na pečlivosti zpracovatele.

Tab. 1 Podíl podruhů a selské čeledi na celkovém počtu obyvatelstva na některých panstvích v roce 1651

Panství	Podíl		Počet sloužících na 100 hospodářů
	podruhů	čeledi	
Chýnov	13,0	13,0	41,6
Děčín	19,7	11,0	66,8
Frydlant	12,0	6,7	28,6
Liberec	18,6	7,5	46,7
Poděbrady	17,8	10,2	52,9
Rychnov nad Kněžnou	20,5	11,4	74,2
Vyšší Brod	21,4	20,0	100,3

Pramen: MAUR, E. *Čeď a tovaryši v Čechách... c.d.*, s. 133.

Koncem 90. let minulého století tento pramen, který svým rozsahem a obsahovou náplní neměl ve své době v Evropě obdoby, zpřístupnili tiskem nejširší veřejnosti pracovníci Národního archivu v Praze. V edici vyšlo Bechyňsko,⁷ Berounsko,⁸ Boleslavsko,⁹ Čáslavsko,¹⁰ Hradecko-Bydžovsko,¹¹ Chrudimsko,¹² Kouřimsko,¹³ Loketsko,¹⁴ Plzeňsko-Klatovsko,¹⁵ Rakovnicko¹⁶ a Žatecko.¹⁷

⁷ *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Bechyňsko 1-3.* Zpracovaly a úvod napsaly Z. Kokošková, H. Sedláčková, M. Zahradníková. 1. vyd. Praha : SÚA, 1997. 867 s.

⁸ *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Berounsko.* Zpracovala a úvod napsala H. Klímová. 1. vyd. Praha : SÚA, 1995. 355 s.

⁹ *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Boleslavsko 1-2.* Zpracovala a úvod napsala A. Pazderová. 1. vyd. Praha : SÚA, 1994. 715 s.

¹⁰ *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Čáslavsko 1-2.* Zpracovaly a úvod napsaly M. Zahradníková, E. Štrejnová. 1. vyd. Praha : SÚA, 1999. 633 s.

¹¹ *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Hradecko-Bydžovsko 1-4.* Zpracovala a úvod napsala L. Matušíková. 1. vyd. Praha : SÚA, 2000. 1539 s.

¹² *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1-3.* Zpracovaly a úvod napsaly A. Pazderová, L. Matušíková. 1. vyd. Praha : SÚA, 2002. 1156 s.

¹³ *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Kouřimsko.* Zpracovala a úvod napsala H. Klímová. 1. vyd. Praha : SÚA, 1997. 218 s.

Soupis konzumentů soli v Čechách roku 1702

Za prvé úřední sčítání obyvatelstva Čech je pokládán tzv. soupis konzumentů soli v Čechách provedený v roce 1702.¹⁸ Na přelomu 17. a 18. století bylo snahou vídeňské vlády podpořit těžbu soli v rakouských Alpách a znesnadnit odběr soli pašované do Čech z ciziny. Původně se předpokládalo, že bude stačit nařídít, aby obyvatelstvo Čech povinně odebíralo 100 000 beček gmundenské soli po 9 zlatých za bečku. Protože však výnos podléhal schválení zemskými stavy, bylo výsledkem téměř pět let trvajících jednání vídeňské vlády s českými stavy přijetí kompromisní dohody, podle které se stavy zavázaly odebírat od roku 1702 po dobu 15 let výše zmíněné množství soli. Cena za bečku soli se sice snížila na 5 zlatých, ale zároveň byla vypsána zvláštní přímá daň, tzv. solní přírážka, kterou musel platit každý obyvatel země, bez ohledu na původ kupované soli. Její výtěžek měl nahradit státní pokladně zisk ušlý snížením ceny soli.¹⁹

Návrh, jak rozdělit sůl i placení daně, měla předložit zvláštní solní komise, do které císař Leopold I. jmenoval roku 1701 nejvyššího zemského komořího Václava Norberta Okt. hraběte Kinského²⁰ a Františka Karla hraběte Přebořovského,²¹ viceprezidenta české komory. Členy komise byli i zástupci ostatních stavů.²² Na základě dotazníku,

¹⁴ *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Loketsko.* Zpracovala a úvod napsala E. Čáňová. 1. vyd. Praha : SÚA, 1993. 337 s.

¹⁵ *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Plzeňsko-Klatovsko 1-2.* Zpracovala a úvod napsala M. Zahradníková. 1. vyd. Praha : SÚA, 2003. 717 s.

¹⁶ *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Rakovnicko.* Zpracovala a úvod napsala A. Pazderová. 1. vyd. Praha : SÚA, 1996. 199 s.

¹⁷ *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Žatecko 1-3.* Zpracovaly a úvod napsaly M. Zahradníková, E. Štrejnová. 1. vyd. Praha : SÚA, 1997. 759 s.

¹⁸ PEKAŘ, J. Prvé sčítání obyvatelstva v Čechách. *ČČH*, 1914, 20, s. 330-334.

¹⁹ MAUR, E.; PÍŠOVÁ, D. *Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702, edice pramene.* In: HD 18. 1. vyd. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 1994, s. 7-67.

²⁰ Václav Norbert Okt. hrabě Kinský se stal roku 1688 prezidentem nad apelacemi, roku 1690 nejvyšším sudím a roku 1696 nejvyšším kancléřem. *Ottův slovník naučný.* XIV. díl. Praha : J. Otto, 1899. s. 242.

²¹ František Karel hrabě Přebořovský (1644-6.11.1723), byl v letech 1688-1699 nejvyšším mincmistrem, roku 1700 se stal viceprezidentem komory a roku 1705 prezidentem nad apelacemi, v letech 1705-1717 byl nejvyšším sudím. *Ottův slovník naučný.* XX. díl. Praha : J. Otto, 1903. s. 616.

²² GABRIEL, FR. Lidnatost Čech na počátku 18. století. *D*, 1967, 9, s. 241.

jehož autorem byl Jan Kryštof Bořek,²³ podřízený úředník české komory, který byl hraběti Přebořovskému v této práci nápomocen, měl být v zemi zjišťován počet konzumentů soli a celková spotřeba soli v Čechách. Kromě informací ekonomického charakteru (zjišťoval se rozsah podnikání v řemeslech se zvlášť vysokou spotřebou soli a stavy dobytka) obsahoval dotazník i kolonky týkající se počtu obyvatel starších 10 let, křesťanů a Židů.

Po odsouhlasení zemským sněmem oznámili místodržící patentem z 21. února 1702²⁴ krajským hejtmanům důvody vedoucí k tomuto soupisu a uložili jim sdělit vrchnostem a magistrátům královských měst v jejich obvodu povinnost zaslat do čtyř týdnů po obdržení vyplněný dotazník zpět solné komisi v Praze. Poddanská města měla dotazník předložit prostřednictvím své vrchnosti. Za nedodržení lhůty byly vymezeny sankce a v případě nedostatečného či nesprávného přiznání bylo stanoveno, že úřední překontrolování bude na náklady vrchnosti či města. Přes hrozbu trestních sankcí docházely dotazníky od vrchností a měst pomalu a opožděně. Navíc vrchnosti ekonomickou část dotazníku sabotovaly, proto byli místodržící nuceni dodatečně vyhlásit patentem z 15. března 1702²⁵ redukci požadovaných údajů. Soupisová činnost byla ukončena v první polovině října 1702. Získané údaje posloužily k zavedení císařského solního monopolu od roku 1706²⁶ a byly používány až do počátku 40. let 18. století.

²³ Jan Kryštof Bořek (12. 7. 1665-kolem roku 1730) působil počátkem 18. století jako sekretář české komory, následně získal postavení rady dvorské komory a rady ministeriální bankodeputace. Jeho osobnost je zajímavá také tím, že v roce 1709 koupil v oblasti nynějších Střešovic vinici, kterou přeměnil v barokní zahradní objekt nesoucí jeho jméno. Dodnes, sice v pozměněné podobě, se připomíná někdejší majitel v pomístním názvu Ořechovka (původní název zněl Bořekovka). Více o osobnosti J. K. Bořka a jeho dochované sbírce viz URFUS, V. Český merkantilista Jan Kryštof Bořek a jeho sbírka. ČNM, 1971, 140, s. 71-83; též, *Český státopravní patriotismus a první polovina 18. století a jeho nacionální rysy; merkantilista J. K. Bořek a strahovský opat Marian Hermann*. In: Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách : Sborník z konference Památníku národního písemnictví. 1. vyd. Praha : Památník národního písemnictví, 1992. s. 70-77.

²⁴ NA, fond PT, č. inv. 705.

²⁵ NA, fond PT, č. inv. 707.

²⁶ V roce 1706 byl patentem z 15. října 1706 vyhlášen v království Českém monopol obchodu s císařskou solí a zákaz dovozu jakékoliv soli cizí (NA, fond PT, č. inv. 758).

Soupis konzumentů soli byl ve své době také ojedinělým činem a jeho vznik byl doprovázen řadou obtíží, např. odlišnosti v administrativním a majetkovém rozdělení země způsobily, že se data sice sumarizovala podle krajů, ale některá panství byla uvedena podle úvahy své vrchnosti v jiném kraji, než v jakém se fakticky nacházela, navíc z důvodu specifického postavení Chebska zde soupis konzumentů soli nebyl vůbec proveden.

Údaje o počtech obyvatel jednotlivých panství zpracovávali vrchnostenští úředníci příp. městské kanceláře nebo majitelé panství. Je pravděpodobné, že z důvodu znalosti účelu celé akce, uvedli nižší počty obyvatel, než jaké byly ve skutečnosti. Podle solní komise bylo roku 1702 v zemi (bez Chebska a Kladska) celkem 1,099.477 osob křesťanského a židovského vyznání starších 10 let, z toho 465.662 dětí.²⁷ Dnes se odhaduje, že v roce 1702 žilo v Čechách (včetně Chebska) přibližně 1.580 tisíc osob.²⁸ Podkladové materiály i dobové sumarizace jsou uloženy ve fondech Národního archivu v Praze (Bořkova sbírka). Zájemcům byly dochované soupisy zpřístupněny v edici.²⁹

Obdobně, jako tomu bylo v případě soupisu podle víry z roku 1651, nebyl ani soupis konzumentů soli nakonec uskutečněn v původně zamýšleném rozsahu, což dokládá potíže místodržitelství s prosazením konkrétních soupisových prací na celém území Čech.

²⁷ MAUR, E.; PÍŠOVÁ, D. *Sčítání ... c. d.*, s. 12.

²⁸ GABRIEL, FR. *Lidnatost Čech ...c.d.*, s. 249.

²⁹ MAUR, E.; PÍŠOVÁ, D. *Sčítání ...c. d.*, s. 18-66.

Tab. 2 Celozemský sumář solního soupisu z roku 1702

Kraj	Počet obyvatel nad 10 let			Podíl židů
	křesťanů	židů	celkem	v %
Slánsko	32 648	141	32 789	0,43
Litoměřicko	119 274	495	119 769	0,41
Prácheňsko	75 980	594	76 574	0,78
Bechyňsko	124 058	654	124 712	0,52
Žatecko	83 016	561	83 577	0,67
Poleslavsko	94 934	678	95 612	0,71
Chrudimsko	73 183	343	73 526	0,47
Podbrdsko	23 623	124	23 747	0,52
Rakovnicko	14 521	220	14 741	1,49
Vltavsko	16 509	200	16 709	1,20
Praha	23 994	7 352	31 346	23,45
Loketsko	23 818	116	23 934	0,48
Čáslavsko	58 388	543	58 931	0,92
Hradecko	163 203	1 062	164 265	0,65
Píseňsko	105 790	836	106 626	0,78
Kouřimsko	47 903	613	48 516	1,26

pramen MAUR, E. - PÍŠOVÁ, D. *Sčítání ...c.d.*, s. 66.

Konskripce

V pozadí většiny opatření, která byla cíleně zaměřena na modernizaci státní správy na území habsburské monarchie v polovině 18. století, stála potřeba vymezení místního hospodářského a populačního potenciálu jednotlivých zemí, především z důvodu neustálé hrozby války s Osmanskou říší a nově v této době se objevujícím silným nepřítelem a zároveň sousedem Pruskem. Mezi tato opatření patřilo postupné vytváření systému zjišťování údajů o počtu a struktuře populace právě prostřednictvím soupisů a evidence obyvatelstva.

První konskripce obyvatel v celé habsburské monarchii mělo podle císařského nařízení o konskripci z 13. října 1753 provést duchovenstvo. V překladu text určený pro Čechy zněl: „Reprezentaci a komoře v Čechách se nařizuje ve věci konsignace komunikantů (tj. osob schopných zpovědi nebo osob, které se vyzpovídaly), kterou je třeba předložit, abyste po dohodě s ordinářem (tj. biskupem) zařídili, aby faráři založili příslušný rejstřík duší jednotně a ve třech oddílech s přihlédnutím k tomu, že farníci se dělí na komunikanty, mládež způsobilou náboženské

výchovy a na nedospělé děti; u každé osoby je nutno uvést pohlaví, věk a stav (tj. stavovskou příslušnost) a soupis sem zaslat ke konci vojenského roku (tj. do konce října následujícího roku). Jde podobně na reprezentaci na Moravě, ve Slezsku, Štýrsku, Korutanech a Krajině. Dáno ve Vídni dne 13. října 1753.³⁰ Císařským nařízením z 19. ledna 1754 bylo stanoveno, že se soupisové akce mají zúčastnit vrchnostenské úřady. Třetím císařským nařízením z 16. února 1754 bylo duchovenstvo opět pověřeno vedle vrchností provedením konskripce a byl jím stanoven jednotný formulář.³¹

První konskripce proběhla v době krátce po skončení války o dědictví rakouské a ztrátě téměř celého Slezska a Kladska.³² Tato území patřila mezi zeměmi habsburské monarchie k nejprůmyslovějším. Konskripce obyvatel byla provedena vrchnostmi (tj. majiteli panství) i církevními úřady, shodně byl zjišťován a zaznamenáván věk, pohlaví a legitimita (manželský původ) zvláště křesťanského a zvláště židovského obyvatelstva. Vyšší údaje vykazovaly duchovenské oproti vrchnostenským záznamům. Za nižšími čísly udávanými vrchnostmi stály hlavně daňové důvody a vliv mohlo mít také zahrnutí pouze místního poddanského obyvatelstva, zatímco duchovní soupisy zahrnovaly i osoby ostatní.

³⁰ Převzato z *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754-1918*. Díl 1, 1754-1865. 1. vyd. Praha : Český statistický úřad, 1978. 191 s., s. 14.

³¹ Znění druhého a třetího císařského nařízení bylo otisknuto v práci – RIEGGER, J. A. *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen*, sv. I., s. 82-86, Prag und Leipzig 1787. Citovaná práce je tvořena celkem 12 svazky, které tiskem vyšly v rozmezí let 1787 až 1794. Autor práce Joseph Anton von Riegger (1742-1795) působil od roku 1764 jako profesor církevního práva na Akademii ve Vídni, roku 1765 byl jmenován profesorem trestního práva ve Freiburgu a později také profesorem církevního práva. Po zrušení jezuitského řádu (1773) byl společně s vládním radou Mayerem správcem jezuitského jmění. Roku 1778 byl jmenován profesorem státního a lenního práva a gub. radou v Praze. Zároveň mu byl přidělen referát u cenzurního úřadu revizního a divadelní cenzura, těchto úřadů se však roku 1782 vzdal a vstoupil ve Vídni do služeb knížete Schwarzenberka. Roku 1785 se vrátil do Prahy a s přívolením císaře Josefa II. začal opět vykonávat profesuru a rovněž funkce při guberniu, kde mu byly svěřeny záležitosti cenzurní, jezuitské a fundační. *Ottův slovník naučný*. XXI. díl. Praha : J. Otto, 1904. s. 715.

³² Válka o dědictví rakouské probíhala v letech 1740-1748 a byla ukončena mírem podepsaným v Drážďanech roku 1745 a mírem podepsaným v Čáách roku 1748, jimiž byla definitivně stvrzena ztráta velké části Slezska a části Kladska ve prospěch Pruska.

Podle císařského nařízení z 16. února 1754 se měly další konskripce konat vždy po 3 letech, ale v důsledku vypuknutí sedmileté války³³ se konskripce v roce 1757 neuskutečnila a druhá konskripce proběhla až v letech 1760-1761.³⁴ Rovněž její výsledky byly značně nepřesné, mj. i proto, že nebylo jednoznačně vymezeno obyvatelstvo konskripci podléhající. Obsah konskripcí z let 1754-1761 tvořila jediná tabulka obsahující údaje o věku, pohlaví a rodinném stavu obyvatel. Z hlediska věku bylo obyvatelstvo tříděno do pěti věkových skupin (1-15 let, 15-20 let, 20-40 let, 40-50 let a nad 50 let). Císařským nařízením z 22. května 1762 bylo uloženo opakovat konskripce každoročně.³⁵ Nadále však byly údaje církevních konskripcí přesnější než vrchnostenských. Konskripce se konaly pravidelně až do roku 1769³⁶ a vedle údajů o početnosti obyvatelstva a o jeho rozložení podle věku a pohlaví, částečně i rodinného stavu zachycovaly také údaje o sociální skladbě obyvatelstva. Podle stavovské příslušnosti se obyvatelstvo dělilo na duchovní, šlechtice, úředníky, služebnictvo, měšťany, řemeslníky, poddané a chudé v ústavách. Dochovaná data se však vyznačují značnou neúplností.³⁷

Oprávněná kritika způsobu realizace konskripcí³⁸ vedla ke změně jejich provádění. Patentem ze dne 10. března 1770³⁹ nařídila císařovna Marie Terezie v českých, dolnorakouských a vnitřních rakouských dědičných zemích všeobecné sčítání lidu, tažného dobytka a domů

³³ Sedmiletá válka probíhala v letech 1756-1763. Hlavním záměrem císařovny Marie Terezie bylo opětovné získání území, které bylo ztraceno po válce o dědictví rakouské. Po skončení sedmileté války byl roku 1776 uzavřen mezi Rakouskem a Pruskem mír v Hubertsburgu (u Lipska), jímž se císařovna Marie Terezie s konečnou platností zřekla Slezska a Kladska a pruský císař Fridrich II. se zavázal dát svůj kurfiřtský hlas jejímu synovi arcivévodovi Josefovi. *Dějiny Německa*. 1. vyd. Praha : NLN, 1995. 589 s., s. 115.

³⁴ *Obyvatelstvo českých zemí ... c. d.*, s. 12-18.

³⁵ KÁRNÍKOVÁ, L. *Vývoj obyvatelstva českých zemích 1754-1914*. 1. vyd. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1965. 404 s., s. 290.

³⁶ DVOŘÁČEK FR. *Soupis obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754-1921*. ČSV, 1924, V, s. 247-302.

³⁷ *Obyvatelstvo českých zemí ... c. d.*, s. 49-50.

³⁸ Stále přetrvávala snaha vrchnostenských úřadů zatajovat obyvatele, a navíc konskripce probíhaly k různým datům.

³⁹ NA, fond PT, č. inv. 1779.

k provedení reorganizace vojenských obvodů.⁴⁰ Dualismus provádění konskripce byl zachován, místo duchovenstva začaly konskripce provádět vojenské úřady. Sčítané osoby se rozlišovaly na domácí (tj. v místě narození a bydlení, příp. později přistěhovalé a zde usedlé) a na cizí (tj. dočasně přítomné).⁴¹ Patent z 10. března 1770 stanovil, že práce na sčítání mají začít 1. října téhož roku a jelikož se předpokládalo sčítání pochůzkou dům od domu, bylo třeba očíslovat všechny domy v sídlech,⁴² která byla pro účely konskripce pojmenována konskripčními osadami. Zároveň bylo obyvatelstvu zakázáno napříště měnit příjmení, a tím vznikl základ dodnes platné identifikace jednotlivců podle jejich jména a příjmení. Dále bylo stanoveno, že poddaný, který se popisu záměrně vyhne či se bude ukrývat nebo dokonce uprchnout, po dopadení bude zatčen a potrestán ke dvěma letům prací na pevnostních stavbách. Pokud by ukryl svůj dobytek před soupisem, kdekoli bude dobytek nalezen bude konfiskován.⁴³

Hlavním cílem konskripce zachycujících pouze civilní obyvatelstvo a uskutečněných mezi lety 1771 až 1851 bylo zjištění branné schopnosti obyvatel. V letech 1771-1776 vojenské konskripce podléhalo pouze křesťanské mužské obyvatelstvo, tříděné podle věku a stavu. Počty žen se zvláště vůbec neuváděly, byly pravděpodobně zahrnovány do sloupce „nezpůsobilí k vojenské službě“.⁴⁴ Doplnující vrchnostenské konskripce sice evidovaly všechno obyvatelstvo, ale značně nepřesně. Nový konskripční patent z 18. září 1777⁴⁵ přispěl k dalšímu zpřesnění soupisového systému. Bylo nařízeno pro každou konskripční osadu zavést tzv. populační knihu (Population-Ortschaftsbuch), v níž byli uvedeni všichni obyvatelé podle domů a v nich podle rodin. U jednotlivých osob byl

⁴⁰ Zmíněný patent císařovny Marie Terezie byl českým guberniem vyhlášen dne 9. dubna 1770, NA, fond PT, č. inv. 1785.

⁴¹ *Obyvatelstvo českých zemí ... c. d.*, s. 8.

⁴² Např. v berní rule byly domy uváděny nikoli podle čísla, ale podle jména a příjmení majitele. Příjmení však nebyla závazně stanovena a mohla se v průběhu času měnit.

⁴³ NA, fond PT, č. inv. 1785.

⁴⁴ KREJČÍ, D. Přehled vývoje správní statistiky v Čechách ČSV, 1920, I, s. 37-49.

⁴⁵ NA, fond PT, č. inv. 1965. České gubernium vyhláší patent císařovny Marie Terezie, v němž nařizuje konskripce obyvatelstva a dobytka v dědičném království Českém.

uveden věk, pohlaví a rodinný stav, dále byly evidovány nepřítomné osoby a přítomné cizí osoby. Dvorským dekretem z 26. června 1779 bylo nařízeno stálé vedení populačních evidenčních knih. Byla zavedena povinnost každého otce ohlásit do 14 dnů každé narození, úmrtí, sňatek, přesídlení nebo jinou osobní změnu u kteréhokoliv člena rodiny osobě vedoucí populační knihu. Za opomenutí ohlašovací povinnosti byl stanoven trest jednodenního vězení nebo pokuty 30 krejcarů za osobu.⁴⁶ Na základě těchto knih byly zjišťovány souhrny za osady, panství a kraje až do roku 1831, kdy byla opět nařízena fyzická konskripce.⁴⁷ Tento pozměněný konskripční systém platil v Rakousku s drobnými úpravami až do roku 1850-51. Konskripce uskutečněné po roce 1780 zachycovaly všechno obyvatelstvo domácí a do roku 1804 včetně dětí ve věku od 1 roku. Konskripčním a odvodním patentem o soupisu osob povinných vojenskou povinností z 25. října 1804⁴⁸ (dále jen „konskripční patent“) bylo nařízeno, aby do konskripcí byly zahrnuty i děti od narození a aby byly stejně přesně jako muži evidovány i ženy.

Konskripci prováděly souběžně vojenské a vrchnostenské úřady, do roku 1827 každoročně,⁴⁹ následně od roku 1830-31 v tříletých intervalech (tj. 1834, 1837, 1840, 1843, 1846). Údaje zjištěné v tříletých periodách nebyly výsledkem opakovaných realizací nových konskripcí, ale revizí dříve zjištěných údajů.⁵⁰ Od roku 1807 byly výsledky vojenských i vrchnostenských konskripcí jednotné. Zapisováno bylo domácí

⁴⁶ KREJČÍ, D. Přehled vývoje správní statistiky v Čechách. ČSV, 1920, I, s. 37-49.

⁴⁷ KÁRNÍKOVÁ, L. *Vývoj obyvatelstva ... c.d.*, s. 293, 296.

⁴⁸ Conscriptions und Recrutirungs Patent vom 25. October 1804. In: Politische Gesetze und Verordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer, Wien 1807, 23. Band, s. 3-131.

⁴⁹ Z důvodu války o dědictví bavorské (někdy označované též „bramborová válka“ - pro masové rozšíření konzumace brambor na našem území hlavně mezi nižšími vrstvami obyvatelstva), která probíhala v letech 1777 a 1778 mezi Rakouskem a Pruskem a byla zakončena roku 1779 podepsáním míru v Těšíně, na jehož základě bylo rozšířeno území Horních Rakous (více viz *Kulturněhistorická encyklopedie Slezska a severovýchodní Moravy. 1. díl (A-M)*. 1. vyd. Ostrava : Ústav pro regionální studia Ostravské univerzity, 2005. s. 129-130), se konskripce nekonala v letech 1777 a 1778 a důsledkem probíhajících napoleonských válek se ještě neuskutečnila v letech 1802 a 1809.

⁵⁰ KÁRNÍKOVÁ, L. *Vývoj obyvatelstva ... c. d.*, s. 296-298.

obyvatelstvo (tj. osoby příslušné do dané obce), které bylo rozlišováno na přítomné a nepřítomné. Z vojenských důvodů byly stále podrobnější informace zjišťovány za mužskou populaci a od roku 1805 podle konskripčního patentu i včetně Židů.

Konskripce, která se měla uskutečnit v roce 1849 byla vlivem revoluce 1848/49 provedena až ke konci roku 1850. Následné politické změny se projevily také v oblasti evidence obyvatelstva. Konskripce provedenou v roce 1851 končí souvislá řada konskripcí domácího obyvatelstva na našem území. Počty přítomného obyvatelstva v této době můžeme pouze odhadovat sečtením domácího obyvatelstva, vyjma osob dlouhodobě nepřítomných, a tzv. cizích přítomných.⁵¹

Do obsahové náplně konskripcí se podstatně promítal jejich hlavní účel, kterým bylo získání údajů potřebných pro doplňování vojska. Z toho důvodu údaje z konskripcí poskytují informace zejména o věku, rodinném stavu a pohlaví obyvatelstva.

Výsledky nejstarších konskripcí jsou dochovány značně neúplně.⁵² Od roku 1828 byly pravidelně otiskovány v oficiálních *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie*⁵³ (1828-1865).

SČÍTÁNÍ LIDU REALIZOVANÁ DO ZÁNÍKU RAKOUSKO-UHERSKA

Sčítání lidu v roce 1857

Podle císařského nařízení ze dne 23. března 1857 č. 67 ř. z.⁵⁴ bylo k 31. říjnu téhož roku provedeno první sčítání lidu k jednomu dni.

⁵¹ Více viz LÁNÍK, J. Vývoj sčítání lidu – jakou roli sehrály v sčítání specializované instituce? *VS*, 11, 2000, č. 51/52, s. 54-55.

⁵² KÁRNÍKOVÁ, L. *Vývoj obyvatelstva ... c. d.*, s. 287-301.

⁵³ *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie*. Zusammengestellt von der K. K. Direction der administration Statistik. Wien : K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1828-1865.

Provedením sčítání byly pověřeny obecní úřady a okresní úřady politické, které měly zajistit výběr sčítacích komisařů. Sčítací komisaři měli zabezpečit získání údajů především na vesnicích a menších městech. Ve větších městech byli vyplněním sčítacích formulářů pověřeni majitelé bytů, resp. majitelé domů. O tom, zda sčítání bude provádět obecní úřad nebo politický úřad okresní rozhodoval krajský úřad.⁵⁵ Vojáci v aktivní službě byli při tomto sčítání, stejně tak i při pozdějších, sčítání zvlášť vojenskými úřady.⁵⁶

Císařským nařízením bylo stanoveno, že sčítání má být ve všech korunních zemích konáno vždy s šestiletou periodicitou k 31. říjnu příslušného roku.⁵⁷ Stanovení 31. října jako termínu sčítání souviselo se skutečností, že k tomuto datu také končil správní rok. Ke ztotožnění konce správního roku s rokem kalendářním došlo o sedm let později a poté uvedené datum ztratilo své opodstatnění.⁵⁸ Vedle domácího obyvatelstva byli sčítáni i cizinci.⁵⁹ K domácímu přítomnému obyvatelstvu byly přičítány také osoby patřící do dané obce, i když v době sčítání nebyly v obci přítomny.⁶⁰

V osadách, kde sčítání prováděla obec, předal představený obce každému majiteli domu či jeho správci příslušný formulář k rozdělení mezi nájemce domu společně s tištěnými instrukcemi k vyplnění.⁶¹ Za nájemce, kteří neuměli psát nebo byli nepřítomni v době sčítání byl povinen vyplnit formulář majitel resp. správce domu.⁶² Po shromáždění vyplněných formulářů za jednotlivé nájemce včetně za sebe, byl povinen je zaslat v obci stanovené lhůtě představenému obce.⁶³ Ze shromážděných

⁵⁴ Kaiserliche Verordnung vom 23. März 1857, mit der Vorschrift für die Vornahme der Volkszählungen. In: Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich, Jg. 1857, Stück XV., Nr. 67, s. 167-249.

⁵⁵ IBID. § 16.

⁵⁶ IBID. § 3, resp. § 11 zákona č. 67 ř. z. z 29. března 1869.

⁵⁷ IBID. § 4.

⁵⁸ LÁNÍK, J. Vývoj sčítání lidu – kdy je nevhodnější doba na sčítání? VS, 11, 2000, č. 51/52, s. 56-57.

⁵⁹ IBID. § 18.

⁶⁰ IBID. § 20.

⁶¹ IBID. § 22.

⁶² IBID. § 24.

⁶³ IBID. § 26.

formulářů byl představený obce povinen sestavit sumární tabulky s údaji o domácím obyvatelstvu, o cizincích a o dobytku.

V osadách, kde sčítání prováděl sčítací komisař, sestavoval, dle údajů mu nahlášených od hlav rodin a od osob samostatně žijících za přítomnosti představeného obce, sám sumární tabulky za obyvatelstvo, za cizince a dobytek dané obce.⁶⁴

Za vyhýbání se sčítání nebo za záměrné udání nepravdivých údajů anebo za porušení povinností vyplývajících z tohoto právního předpisu mohl okresní úřad uložit pokutu ve výši od 1 až do 20 zlatých, která měla připadnout do fondu chudých dané obce, nebo trest maximálně však týdenního vězení.⁶⁵

Sestavené obecní přehledy byly postoupeny místně příslušným okresním úřadům a zde vytvořené okresní přehledy byly dále předány krajským úřadům. Krajské úřady byly povinny vyhotovit krajské přehledy, na jejichž základě byly sestavovány zemské přehledy, které se předkládaly ministerstvu vnitřních záležitostí k sestavení hlavních přehledů prezentovaných panovníkovi a následně jím vyhlášených. Počínaje rokem 1857 se na realizaci sčítání obyvatelstva již nepodílely vojenské úřady.⁶⁶

Při sčítání lidu 1857 byl vedle údajů týkajících se věku sčítaného obyvatelstva zjišťován jen jeho rodinný stav. Údaje o národnosti obyvatel při tomto sčítání zjišťovány nebyly.

Výsledky sčítání lidu 1857 byly otisknuty v příslušném svazku *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie*⁶⁷ a v publikaci *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 1857*.⁶⁸

⁶⁴ IBID. § 31.

⁶⁵ IBID. § 34.

⁶⁶ DVOŘÁČEK FR. Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754-1921. ČSV, 1925, VI, s. 329-371.

⁶⁷ *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie*. Zusammengestellt von der K. K. Direction der administration Statistik. Wien : K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Bd. II, Heft 4, 1859.

⁶⁸ *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 1857*. Wien : K. K. Innenministerium 1859.

Sčítání lidu v letech 1869-1910

Po rakousko-uherském vyrovnání v roce 1867 bylo sčítání lidu upraveno pro rakouskou část monarchie zákonem z 29. března 1869 o sčítání lidu č. 67 ř. z.⁶⁹ Základem sčítání se stalo přítomné obyvatelstvo, zapisované v místě, kde bylo přítomno v rozhodném okamžiku sčítání (tj. k 31. prosinci určeného roku). Od roku 1869 bylo zjišťování domácího obyvatelstva nahrazeno zjišťováním skutečně přítomného obyvatelstva v jednotlivých obcích a byla sledována také jeho domovská příslušnost.⁷⁰

Článek I. zákona stanovil, že první sčítání podle tohoto předpisu bude realizováno v roce 1870 se zpětným převodem k 31. prosinci 1869. Podle článku III. bude druhé sčítání provedeno k 31. prosinci 1880 a další vždy v desetiletých intervalech k 31. prosinci příslušného roku.

Sčítání příslušelo do kompetence ministerstva vnitra a prováděním byla opět vedle obecních úřadů pověřena ve vybraných obcích okresní hejtmanství (resp. jimi vybraní sčítací komisaři). Bylo kombinováno sebesčítání, kdy jednotlivé bytové strany (tj. domácnosti) byly povinny vyplnit sčítací arch (Anzeigezettel) s užitím v některých obcích metody dotazování, kdy sčítací komisaři zjišťovali příslušné údaje přímo od obyvatel a zapisovali je do popisných archů (Aufnahmsbogen).⁷¹ O užití konkrétní metody v určité obci rozhodovalo místně příslušné krajské hejtmanství. Většinou se sebesčítání užívalo ve velkých městech, neboť uplatnění této metody vyžadovalo určitý stupeň vzdělanosti a inteligence obyvatelstva, a také jeho dostatečnou informovanost. Sčítací komisaři pak zapsané údaje pouze překontrolovali. Naopak ve venkovských obcích a v malých městech byla uplatňována metoda dotazování.

Při zpracování výsledků byly obce povinny vyhotovit obecní přehledy a politické úřady pak okresní přehledy, které sloužily jako

⁶⁹ Gesetz vom 29. März 1869 über die Volkszählung. In: Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich, Jg. 1869, Stück XXXII., Nr. 67, s. 307-314.

⁷⁰ Gesetz vom 3. Dezember 1863, betreffend die Regelung der Heimatverhältnisse. In: Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich, Jg. 1863, Stück XLIII, Nr. 105, s. 368-376.

⁷¹ Arch popisný, který vyplňovali sčítací komisaři, obsahoval tytéž rubriky jako sčítací arch vyplňovaný přímo majiteli či nájemci domů.

podkladový materiál pro vypracování zemských přehledů. Konečné zpracování údajů (tj. vypracování zemských přehledů a přehledu za celou říši) prováděla C. k. ústřední statistická komise se sídlem ve Vídni.

Zákon rovněž v § 31 stanovoval sankce. Za vyhýbání se sčítání nebo poskytnutí nepravdivých údajů či za jiné nesplnění právním předpisem určené povinnosti byl kompetentní úřad oprávněn buď uložit peněžitou sankci ve výši 1 až 20 zlatých, jejíž výtěžek připadl fondu pro chudé dané obce, anebo vězení nepřekračující délku čtyř dnů.

Sčítání lidu 1869 zahajuje souvislou řadu moderních sčítání, která se v Předlitavsku uskutečnila v letech 1880, 1890, 1900 a 1910. Řadu údajů získávaly státní instituce pouze ze sčítání. Např. údaje o počtech zdravotně postižených v populaci, které byly zjišťovány ve všech rakouských sčítání, vyjma sčítání v roce 1900, prostřednictvím otázky sledující tělesné vady osob (tj. slepotu a hluchoněmost). Při sčítání 1880 a 1890 byly navíc zjišťovány také dušení vady (tj. choromyslnost, blbost a kretenismus).⁷²

Při následujících sčítáních docházelo postupně k rozšiřování rozsahu zjišťovaných údajů. Počínaje sčítáním 1880 se začal sledovat rodinný stav obyvatel a dále byla nově zařazena nařizením ministerstva vnitra z 6. srpna 1880 otázka zjišťující obcovací řeč (Umgangssprache), jejímž prostřednictvím byla nepřímo mapována etnická skladba obyvatelstva Předlitavska.

Před rokem 1880 se národnost obyvatel monarchie individuálně nezjišťovala. Ačkoliv se objevily snahy zjišťovat při sčítání lidu 1869 rodinnou řeč („Familiensprache“) - tj. řeč, kterou mluví občané doma ve své rodině, z politických důvodů se k tomu nepřistoupilo. Až vlivem mezinárodního statistického kongresu konaného v roce 1872 v Petrohradě, kde byl přijat program pro příští sčítání lidu, založený na

⁷² NA, fond ČM, kart. č. 1856-1883, kart. č. 2285, 1884-1900, kart. č. 6427, 1901-1910, kart. č. 6558.

sjednocování nejen termínů konání sčítání v evropských státech, ale i okruhu zjišťovaných údajů, se situace změnila. Na tomto kongresu byla řeč uznána jako objektivní znak národnosti, který se má individuálně statisticky zjišťovat, nedošlo však k definování národnosti jako takové. I když v návrhu formuláře sčítacích archů pro sčítání 1880 byla uvedena kolonka „Familiensprache“, v definitivní verzi zásahem ministerstva vnitra byla změněna na „Umgangssprache“. Vymezení termínu „Familiensprache“ bylo oproti termínu „Umgangssprache“ pro občany jasnější a srozumitelnější, navíc při jeho užití by se nepřipouštěla možnost různých výkladů.⁷³

Na základě příslušných nařízení ministerstva vnitra⁷⁴ byla obcovací řeč vymezena jako: „řeč, které osoba užívá obyčejně v obcování, avšak jenom jedna z řečí následujících, totiž: německá, česko-moravsko-slovácká, polská, rusínská, slovinská, srbsko-chorvátská, vlaško-ladinská, rumunská, maďarská (tato jen v Bukovině)“. Neurčitost obsahového vymezení slovního spojení „obcovací řeč“ přispívala k posílení zastoupení německé na úkor ostatních, na našem území zejména česko-moravsko-slovácké obcovací řeči. Navíc v některých případech byla ze strany majitelů domů příp. na nátlak německých zaměstnavatelů měněna zapsaná obcovací řeč ve prospěch německé obcovací řeči.⁷⁵ Podle získaných údajů představovali právě Němci v tehdejším Předlitavsku majoritu (viz tab. 3).

⁷³ Více viz BOHÁČ, A. Národnost či jazyk? ČSV, 1921, II, s. 40-58; PITRONOVÁ, B. Otázka národnosti v rakouských statistikách (1880-1910). S/Sb, 1970, 68, s. 242-257.

⁷⁴ Obcovací řeč, která byla zjišťována jen u příslušníků zemí na říšské radě zastoupených byla vymezena nařízením min. vnitra ze dne 6. srpna 1880 č. 103 (a stejně i nařízením min. vnitra ze dne 9. srpna 1890 č. 162, nařízením min. vnitra ze dne 25. srpna 1900 č. 145 a nařízením min. vnitra ze dne 20. srpna 1910 č. 148).

⁷⁵ Podle výsledků rakouských sčítání lidu se k německé obcovací řeči stabilně přihlašovala více než třetina obyvatelstva a k česko-moravsko-slovácké obcovací řeči pak více než tři pětiny obyvatelstva žijícího v českých zemích, viz tab. č. 4.

Tab. 3 *Obcovací řeč domácího (přítomného) obyvatelstva v Předlitavsku podle výsledků sčítání lidu konaných v roce 1880, 1890 a 1900*

Obcovací řeč	Výsledky sčítání lidu		
	1880	1890	1900
německá	8,008.864	8,461.580	9,170.939
česko-moravsko-slov.	5,180.908	5,472.871	5,955.397
polská	3,238.534	3,719.232	4,259.152
rusínská	2,792.667	3,105.221	3,375.576
slovinská	1,140.304	1,176.672	1,192.780
srbsko-chorvatská	563.615	644.926	711.380
italská	668.653	675.305	727.102
rumunská	190.799	209.110	230.963
maďarská	9.887	8.139	9.516
Celkem	21,794.231	23,473.056	25,632.805

Pramen: Österreichische Statistik, Bd. 32, Heft 1. Wien : K. K. Statistische Central – Commission, 1892, s. XXVIII; Österreichische Statistik, Bd. 63, Heft 1. Wien : K. K. Statistische Central – Commission, 1902, s. XXXVI.

Pro zdárný průběh sčítání lidu, která se uskutečnila v Předlitavsku do zániku Rakousko-Uherska, byla k provedení zákona o sčítání lidu č. 67 ř. z. ze dne 23. března 1869 vydána příslušná nařízení min. vnitra,⁷⁶ jimiž byl nejen konkretizován postup kompetentních orgánů, ale také byly blíže vymezeny jednotlivé demografické a socioprofesionální charakteristiky zjišťované při sčítáních.⁷⁷ Přílohy těchto nařízení tvořily mj. formuláře užitých sčítacích tiskopisů.

⁷⁶ Nařízení, vydané od ministra záležitostí vnitřních dne 15. srpna 1869, ježto se týče toho, jak se má konati popisování lidu roku 1870. In: Zákoník říšský vydaný pro království České, r. 1869, částka LIX, č. 142, s. 491-517.

Nařízení, vydané od ministeria záležitostí vnitřních dne 6. srpna 1880 o tom, jak se má konati popisování lidu roku 1881. In: Zákoník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené, r. 1880, částka XXXVI., č. 103, s. 367-394.

Nařízení ministeria věcí vnitřních ze dne 9. srpna 1890, jak konati se má sčítání lidu roku 1891. In: Zákoník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené, r. 1890, částka XLV., č. 162, s. 351-390.

Nařízení min. vnitra ze dne 25. srpna 1900, jak konati se má sčítání lidu roku 1901. In: Zákoník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené, r. 1900, částka LXI., č. 145, s. 303-365.

Nařízení min. vnitra ze dne 20. srpna 1910, jak se má konati sčítání lidu podle stavu ze dne 31. prosince 1910. In: Zákoník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené, r. 1910, částka LXII., č. 148, s. 365-416.

⁷⁷ Obdobný postup (tj. vydání zákonné normy a příslušného prováděcího předpisu) byl uplatněn také při realizaci obou prvorepublikových sčítání.

Tab.4 Obcovací řeč domácího (přítomného) obyvatelstva
v českých zemích podle výsledků sčítání lidu 1910

Obcovací řeč domácího obyvatelstva podle výsledků sčítání lidu 1910						
Obcovací řeč/Území	Čechy		Morava		Slezsko	
	Absol.	v %	Absol.	v %	Absol.	v %
česká-moravská-slov.	4,244.075	63,11	1,874.129	71,66	177.939	29,75
německá	2,477.930	36,84	724.882	27,72	280.419	46,88
jiná	3.310	0,05	16.446	0,62	139.744	23,37
Celkem	6,725.315	100,00	2,615.457	100,00	598.102	100,00

Pramen: Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921. I. díl. 1. vyd. Praha : SÚS, 1924.

Mezi hlavní cíle sčítání lidu, která se konala na území Rakousko-Uherska v 2. polovině 19. a na počátku 20. století, patřilo především zjištění aktuálního počtu přítomného obyvatelstva, později také směry migrací, dále podchycení rychlých a výrazných strukturálních změn, kterými tehdejší společnost procházela a rovněž určení národnostní skladby jednotlivých regionů a míst.⁷⁸

Kromě sčítání 1857 bylo do rozpadu Rakousko-Uherska provedeno v Předlitavsku ještě celkem pět sčítání lidu.⁷⁹ Výsledky byly publikovány v edici *Österreichische Statistik*.⁸⁰

⁷⁸ Nařízení min. vnitra ze dne 25. srpna 1900 mj. stanovilo, že: „Archiv sčítacími nabýti se má dat statistických pro dobře spořádanou správu státní, zemskou a obecní, též pro vědu veledůležitých, jakž jim z nápisů rubrik sčítacího archu vyrozuměti jest. Ve větších obcích zůstává se obyvatelstvu, aby podalo základ popisu lidu náležitým vyplněním každé rubriky v archu sčítacím, hledíc k tomu, že se již vůbec uznává veliká důležitost sčítání lidu, a majíc za to, že obyvatelstvo rádo dosti učiní své povinnosti občanské.“

⁷⁹ K dalšímu studiu lze využít na stránkách sborníku *Historická demografie publikovaného Soupisu archivních fondů vzniklých v souvislosti se sčítáními lidu na území České republiky od roku 1857 a uložených ve státních archivech*. V soupisu je však zachycen stav k červnu 2002 beze změn, ke kterým došlo důsledkem povodní v srpnu 2002.

⁸⁰ 1869: *Sumarische Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1869 Trauungen, Gebirten und Sterbefälle in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern nach Städten und Bezirks – Hauptmannschaften 1869*. Wien : K. K. Statistische Central – Commission 1870. 87 s.; 1880: *Österreichische Statistik*, Bd. 1, Heft 1-3. Wien : K. K. Statistische Central – Commission, 1882; *Österreichische Statistik*, Bd. 2, Heft 1-2. Wien : K. K. Statistische Central – Commission, 1884; *Österreichische Statistik*, Bd. 5, Heft 3. Wien : K. K. Statistische Central – Commission, 1882; 1890: *Österreichische Statistik*, Bd. 32, Heft 1-5. Wien : K. K. Statistische Central – Commission, 1892-1895; *Österreichische Statistik*, Bd.

SČÍTÁNÍ LIDU OD VZNIKU ČESKOSLOVENSKA DO 29. ZÁŘÍ 1938

Po vzniku samostatného Československa byly zákonem č. 11/1918 Sb. z. a n.⁸¹ ponechány v platnosti stávající právní předpisy rakouské na území českých zemí (resp. uherské na Slovensku a v Podkarpatské Rusi), a tím byla zachována kontinuita s právním řádem a státní správou Rakousko-Uherska.

Předběžné sčítání lidu na Slovensku – 1919⁸²

Po rozpadu Rakousko-Uherska došlo k vytvoření tzv. nástupnických států, mezi které patřilo také Československo. Definitivní poválečné uspořádání Evropy a tedy i hranice těchto nově vytvořených státních útvarů byly projednávány a dohodnuty na mírové konferenci svolané krátce po skončení první světové války do Paříže.⁸³

Pro získání nejnovějších údajů o demografické a především národnostní situaci na Slovensku, potřebných nejen pro rozhodovací činnost státní správy nově vytvořeného státu, ale také jako podkladový materiál při mezinárodních jednáních vymezujících definitivní hraniční uspořádání nástupnických států, bylo na tomto území uskutečněno

33, Heft 1, 8-10. Wien : K. K. Statistische Central – Commission, 1894; 1900: Österreichische Statistik, Bd. 63, Heft 1-3. Wien : K. K. Statistische Central – Commission, 1902-1903; Österreichische Statistik, Bd. 64, Heft 1-2. Wien : K. K. Statistische Central – Commission, 1902-1905; Österreichische Statistik, Bd. 65, Heft 1-6. Wien : K. K. Statistische Central – Commission, 1903-1905; Österreichische Statistik, Bd. 66, Heft 1, 8-10. Wien : K. K. Statistische Central – Commission, 1904; 1910: Österreichische Statistik, Neue Folge, Bd. 1, Heft 1-4. Wien : K. K. Statistische Central – Commission, 1912-1917; Österreichische Statistik, Neue Folge, Bd. 1, Heft 1-2. Wien : K. K. Statistische Central – Commission, 1912-1913; Österreichische Statistik, Neue Folge, Bd. 3, Heft 1, 8,-9. Wien : K. K. Statistische Central – Commission, 1916; Österreichische Statistik, Neue Folge, Bd. 4, Heft 1-3. Wien : K. K. Statistische Central – Commission, 1914, 1918.

⁸¹ Zákon ze dne 28. října 1918 o zřízení samostatného státu československého. In: Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1918, částka II., č. 11, s. 9.

⁸² V pramenech se rovněž vyskytuje označení prozatímní sčítání lidu na Slovensku. V tomto textu jsem jednotně užívala názvu předběžné sčítání.

⁸³ MALÝ, K. a kol. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. 3. upravené vyd. Praha : Linde, 2003. 673 s., s. 337-338.

předběžné sčítání lidu. Vzhledem k tomu, že se jednalo o předběžné sčítání lidu nebyla zjišťována řada demografických a socioprofesionálních charakteristik na rozdíl od běžných sčítáních lidu (např. státní a domovská příslušnost, tělesné vady či zaměstnání sčítaných), a to především z důvodu rychlého provedení a zpracování výsledků.

Předběžné sčítání lidu bylo provedeno v souladu s usnesením ministerské rady ze dne 30. prosince 1918. Statisticko-technickým řízením byl výnosem ministerstva vnitra ze dne 13. ledna 1919 č. 1436/XI pověřen tajemník Zemské statistické kanceláře v Praze⁸⁴ JUDr. Josef Mráz, který v rámci přípravy tohoto sčítání vykonal ještě během měsíce ledna 1919 pracovní cestu na Slovensko, jejímž cílem bylo zjištění nutných opatření pro realizaci soupisu a osobní projednání věci s ministrem ČSR s plnou mocí pro Slovensko.^{85,86}

Při předběžném sčítání lidu na Slovensku v roce 1919 bylo užito domovních výkazů,⁸⁷ které byly k dispozici v maďarštině, ve slovenštině a v němčině.⁸⁸ Rozhodným okamžikem pro tento soupis měla být původně dle nařízení ministra s plnou mocí pro Slovensko o sčítání lidu na Slovensku ze dne 20. února 1919, vydaného na základě § 14 zákona o

⁸⁴ Zemská statistická kancelář v Praze byla zákonem č. 49 Sb. z. a n., o organizaci statistické služby z 28. ledna 1919, přeměněna na SÚS.

⁸⁵ NA, fond PMR, kart. č. 3285.

⁸⁶ K jmenování ministra s plnou mocí pro správu Slovenska došlo při řešení složitých problémů vzniklých v souvislosti s následky končící první světové války a komplikovaným etablováním nového československého státu v jeho východní polovině. Do ústavního uspořádání byl zaveden zákonem č. 64 Sb. z. a n. o mimořádných přechodných ustanoveních na Slovensku z 10. prosince 1918. Prvním ministrem s plnou mocí pro správu Slovenska byl dr. Vavro (Vavřínek) Šrobár (1867-1950) ružomerský lékař, který vykonával tuto funkci od prosince 1918 do května 1920. Ministerstvo s plnou mocí pro Slovensko definitivně zaniklo v roce 1928 při realizaci zákona č. 125/1927 Sb. z. a n. o organizaci politické správy. In: Sběrka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1927, částka 57, č. 125, s. 1449-1478. Více viz VOJÁČEK, L. Vavro Šrobár – ministr s plnou mocí pro správu Slovenska (1819-1920). *HO*, 2001, 12, s. 81-89.

⁸⁷ Domovní výkaz byl určen pro každou budovu opatřenou domovním číslem. Jeho vzor byl publikován v článku MRÁZ, J. O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919. *ČSV*, 1921, II, s. 36-37 (Příloha 8).

⁸⁸ NA, fond MV-SR, kart. č. 249.

mimořádných přechodných ustanoveních na Slovensku ze dne 10. prosince 1918, č. 64 Sb. z. a n.,⁸⁹ půlnoc z 23. na 24. března 1919. Z důvodu nestabilní politické situace na Slovensku⁹⁰ i organizační náročnosti realizace sčítání byl termín konání posunut na půlnoc z 20. na 21. srpna 1919.

Vedle základních sociodemografických charakteristik⁹¹ byl důraz kladen na zjištění národnosti obyvatelstva. Národností se u dospělých osob (tj. osob starších 14 let) a duševně zdravých rozumělo národně-politické přesvědčení jednotlivce podle kmenové příslušnosti k určitému národnímu celku anebo národu. Národnost mohla být jen jedna. Pro její určení byla rozhodující jedině vlastní vůle sčítaného a jeho údaj bylo třeba považovat bezpodmínečně za správný, ledaže by se prokázalo, že byl

⁸⁹ Text publikován v článku MRÁZ, J. O předběžném sčítání lidu ... c.d., s. 18-21 (Příloha 1).

⁹⁰ SNR vytvořená v Turčianskom Sv. Matine disponovala jen nepatrnými mocenskými prostředky, jimiž nebyla schopna přebrat faktickou moc v zemi. Nová vláda Mihály Károlyiho v Budapešti se stále považovala za vládu celého Uherska a SNR navrhla autonomii pro Slovensko. Návrh byl ze strany SNR odmítnut. Maďarské ozbrojené síly nehodlaly respektovat orgány nové moci na slovenském území a v polovině listopadu 1918 došlo k obsazení Turčianského Sv. Martina maďarským vojskem. NS a vláda v Praze byly nuceny vzniklou situaci řešit. Rozhodly vyslat na Slovensko vojsko a četnictvo. Postupně se podařilo osvobodit Slovensko od maďarské kontroly. Pomocí vojska se na Slovensku ujala moci prozatímní vláda reprezentovaná Vavrem Šrobárem, který byl 7. prosince 1918 pražskou vládou jmenován ministrem s plnou mocí pro správu Slovenska. Budapešť se však nechtěla smířit se zánikem bývalého Uherska. V březnu 1919 se v Maďarsku dostali k moci bolševici v čele s Bélou Kunem. Bolševická vláda provedla na jaře 1919 vojenské tažení a maďarské Rudé armádě se podařilo obsadit skoro třetinu slovenského území. V červnu 1919 byla v Prešově vyhlášena Slovenská republika rad. Působení SNR ukázalo, že Československo není schopné bez pomoci dohodových spojenců dosáhnout vymanění Slovenska z maďarského vlivu. Na základě intervencí československého ministra zahraničních věcí dr. Edvarda Beneše pak dohodoví představitelé sdělili maďarské vládě, že na slovenské území již nemá žádný nárok a stanovili i průběh demarkační čáry, prozatímně oddělující státní území obou sousedních států. Až po zásahu Dohody opustila maďarská Rudá armáda slovenské území. Více viz KOVÁČ, D. *Dějiny Slovenska*. 1. vyd. Praha : NLN, 1998. 401 s., s. 181-184.

⁹¹ Při předběžném sčítání lidu na Slovensku v roce 1919 bylo zjišťováno: 1. Jméno a příjmení sčítané osoby, 2. Jména osoby před poslední změnou jména (z důvodu zjištění pomaďaršťování nemaďarských jmen), 3. Poměr sčítané osoby k majiteli bytu, 4. Pohlaví osoby, 5. Rodinný stav, 6. Věk, 7. Rodiště, 8. Národnost, 9. Náboženství, 10. Znalost nějaké řeči, 11. Vzdělání (tj. znalost čtení i psaní, znalost pouhého čtení, neznalost čtení ani psaní), 12. Vojenská služba, 13. Účast ve válce, 14. Invalidita (tj. zda sčítaná osoba pobírá invalidní rentu či nikoliv), 15. Zjištění některých následků války (touto otázkou byly zjišťovány počty osob vlivem války pohřešované, padlí nebo zemřelí následkem poranění nebo nemoci ve válce, nezvěstní nebo zajatí).

učiněn jen na nátlak jiných, a to kohokoliv. Pravděpodobné podezření nátlaku se předpokládalo tehdy, pokud se osoba přihlásila k národnosti, jejíž řeč vůbec neznala. Takové případy měly být vyšetřeny, aby bylo potvrzeno úplně svobodné rozhodnutí sčítaného. U osob nedospělých (tj. mladších 14 let) měla být zapsána národnost, ke které se přihlásili jejich rodiče, popřípadě, ke které by se pravděpodobně hlásili, pokud by byli ještě naživu. Osoby choromyslné a slabomyslné se měly přičíst k té národnosti, kterou řečí snad hovořily.⁹²

Na domovním výkazu byly uvedeny jako varianty možné odpovědi na otázku zjišťující národnost: Slovák-Čech, Rusín, Maďar, Němec. Pokud sčítaná osoba byla jiné než výše uvedené národnosti, pak svoji národnost přímo zapsala. Ve vymezených případech bylo možné dle stanoveného postupu údaje o národnosti změnit.⁹³ Jiné než uvedené změny, ať již byly provedeny sčítacími komisaři či úředními osobami činnými při sčítání lidu, byly sankcionovány⁹⁴ uložením pokuty až do výše 10.000 K anebo vězením v délce až do 1 roku, za předpokladu, že se nejednalo o trestný čin.⁹⁵ Každá sčítaná osoba byla povinna bezpodmínečně udat sčítacímu komisaři údaje při sčítání zjišťované.⁹⁶ Pokud by vědomě udala nesprávné nebo falešné údaje, či odepřela uvést zjišťovaná data, anebo znemožňovala, ztěžovala či prodlužovala sčítání odpíráním povinné součinnosti, mohla být sankcionována pokutou až do výše 2.000 K anebo vězením v délce až do 3 měsíců.⁹⁷

Přes uvedená opatření se ani toto sčítání lidu neobešlo bez nátlaku a nepřesností (např. maďarští sčítací komisaři zapisovali Slováky za Maďary, pokud s nimi hovořili maďarsky, bylo také zaznamenáno naléhání

⁹² Podrobné poučenie pre popisujúcich poverenikov. Text publikován v článku MRÁZ, J. O předběžném sčítání lidu ... c.d., s. 32 (Příloha 7).

⁹³ IBID. § 31.

⁹⁴ Nařízení ministra s plnou mocí pro Slovensko o sčítání lidu na Slovensku ze dne 20. února 1919, vydané na základě § 14 zákona o mimořádných přechodných ustanoveních na Slovensku ze dne 10. prosince 1918, č. 64 Sb. z. a n.

⁹⁵ IBID. § 18.

⁹⁶ IBID. § 8.

⁹⁷ IBID. § 9.

a přemlouvání zaměstnanců maďarskými zaměstnavateli, aby se hlásili k maďarské národnosti).⁹⁸

Mezi hlavní cíle předběžného sčítání lidu na Slovensku původně patřilo získání přesnějších informací o počtu Slováků na okupovaném území bývalého Uherska pro mírovou konferenci v Paříži,⁹⁹ neboť výsledky maďarského sčítání lidu z roku 1910 (jehož metodika účelově posilovala zastoupení majoritní na úkor ostatních národností)¹⁰⁰ bylo třeba korigovat. Zjištění národnostní situace odrážející skutečné poměry na Slovensku však bylo potřebné také pro státní správu nově vytvořeného státu.¹⁰¹

Maďarská statistika byla dle JUDr. Josefa Mráze nespolehlivá, což doložil srovnáním údajů ze sčítání lidu 1910 a předběžného sčítání 1919. Údaje ovšem nelze bez dalšího porovnávat, neboť se týkaly odlišného teritoria. Údaje z roku 1910 zahrnovaly celých 16 tzv. slovenských žup, kdežto území Slovenska bylo po vzniku ČSR demarkační linií modifikováno (sčítání lidu bylo v roce 1919 provedeno v celkem 3.445 obcích, kdežto na území celých 16 stolic roku 1910 bylo 3.959 obcí). I přesto jsou zjištěné rozdíly značné. Např. podle maďarského sčítání lidu bylo zjištěno 1,708.592 Slováků (tj. 51,4 % z celkového počtu obyvatel), 210.406 Němců (tj. 6,3 %), 1,189.262 Maďarů (tj. 35,7 %) a 152.358

⁹⁸ MRÁZ, J. O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919. ČSV, 1921, II, s. 120-143.

⁹⁹ Při Národním výboru československém byl nařízením předsednictva ministerské rady č. 54/1918 Sb. z. a n. ze dne 29. listopadu 1918 zřízen úřad pro přípravu mírové konference. Úřad byl místně rozdělen na část pražskou o šesti sekcích (1. etnologie a geografie, 2. strategie, 3. doprava, 4. úvěry, 5. obchod a průmysl, 6. otázky dělnické a kolonizační) a část pařížskou s obdobným rozdělením. Na činnosti první sekce pražské části se podílel rovněž dr. Antonín Boháč (1882-1950), který byl také jedním z členů naší delegace na mírové konferenci v Paříži a později se významně podílel na přípravě a realizaci obou prvorepublikových sčítání lidu. Více viz VÁCHA, Z. Český expert na mírové konferenci v Paříži v roce 1919. *HO*, 2002, 13, s. 138-139; ŠUBRTOVÁ, A. Antonín Boháč – statistik a demograf. *Život a dílo SNM*, 1977, řada A, sv. XXXI, č. 1-3, s. 1-198; táž, Sto let od narození Antonína Boháče – zakladatele čs. demografie. *D*, 1982, 24, s. 31-37.

¹⁰⁰ MRÁZ, J. Dva důkazy o falešnosti maďarských dat o řeči mateřské na základě dat o znalosti řeči. ČSV, 1920, I, s. 120-134.

¹⁰¹ Lze se domnívat, že získané údaje mohly podpůrně přispět v argumentaci pro definování „československé národnosti“ uplatňované následně při sčítání lidu 1921 a 1930.

Rusínů (tj. 4,6 %), kdežto při předběžném sčítání bylo zjištěno 1,940.980 Slováků (tj. 66,3 %), 143.322 Němců (tj. 4,7 %), 665.703 Maďarů (tj. 22,7 %) a 134.761 Rusínů (tj. 4,5 %).¹⁰²

Příprava předběžného sčítání lidu byla ztížena specifickými problémy, které se na Slovensku vyskytly a souvisely především s nestabilní politickou situací, s neujasněností hranic,¹⁰³ s nedostatkem spolehlivého a nové republiky loajálního úřednictva¹⁰⁴ i se značnou negramotností obyvatelstva.¹⁰⁵

Zpracování výsledků předběžného sčítání lidu na Slovensku nebylo svěřeno SÚS, ale prováděl je Úřad ministra s plnou mocí pro Slovensko se sídlem v Bratislavě. Získaný materiál byl částečně zpracován a výsledky byly uveřejněny v *Soznamu miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*.¹⁰⁶ K úplnému zpracování především z kapacitních důvodů nedošlo, neboť byla realizována řada naléhavějších a prioritních statistických šetření.

Československé sčítání lidu – 1921

Od vzniku samostatného Československa v roce 1918 se do ustanovení Protektorátu Čechy a Morava uskutečnila na našem území dvě sčítání lidu. Ústavní rámec obou prvorepublikových sčítání představovala Ústava z roku 1920. Problematiky zjišťování národnosti obyvatelstva se týkala hlava šestá, která zakotvovala ochranu menšin národních,

¹⁰² Více viz MRÁZ, J. *Slovensko ve světle statistiky*. 1. vyd. Praha : nakl. Hejda a Tuček, 1920. 94 s., s. 66-67.

¹⁰³ Území Slovenska bylo vymezeno demarkační čarou, stanovenou usnesením Nejvyšší rady mocností spojeneckých a sdružených ze dne 12. června 1919 mezi Československým státem a Uhrami a jednak hranicí stanovenou mezi Slovenskem a Podkarpatskou Rusí.

¹⁰⁴ Na Slovensku nebyl v té době dostatek osob schopných k výkonu funkce sčítacího komisaře, a proto značná část jich pocházela z českých zemí NA, fond MV-SR, kart. č. 249.

¹⁰⁵ Za daného stavu gramotnosti obyvatelstva nebylo možné uplatnit metodu sebesčítání a bylo nutné provést sčítání prostřednictvím dotazování sčítaných ze strany sčítacích komisařů.

¹⁰⁶ *Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*. 1. vyd. Bratislava : Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska, 1920. 216 s.

náboženských a rasových. Tato ústavně zaručená práva se pak promítla do příslušné zákonné úpravy.

Ústavní úprava se odvíjela od mírových smluv, které uzavřela ČSR s dohodovými velmocemi, s poraženými státy a s Polskem. Pro ČSR byla rozhodující ustanovení mezinárodní smlouvy mezi Československem a čelnými mocnostmi spojenými i sdruženými ze dne 10. září 1919 v Saint-Germain en Laye (č. 508/1921 Sb. z. a n.). V této smlouvě bylo stanoveno, že všichni státní občané českoslovenští budou rovni před zákonem a budou požívatí stejných práv občanských a politických bez ohledu na svou rasu, jazyk nebo náboženství (čl. 7). Československým státním příslušníkům náležícím k etnickým, náboženským či jazykovým menšinám bylo zaručeno stejné zacházení jako ostatním československým příslušníkům (čl. 8). Dále zde bylo zakotveno právo menšin užívat svého jazyka ve školách, ústavech sociálních a náboženských, také právo na vyučování ve vlastní řeči menšin a poskytování finančních prostředků ze státního rozpočtu k těmto účelům (čl. 9). Ochrana menšin byla rovněž obsažena ve smlouvě mezi ČSR a republikou Rakouskou o státním občanství a ochraně menšin ze dne 7. června 1920 (č. 107/1921 Sb. z. a n.) a ve smlouvě mezi ČSR a republikou Polskou o otázkách právních a finančních ze dne 23. dubna 1925 (č. 56/1926 Sb. z. a n.).¹⁰⁷

Krátce po vytvoření nového státu se objevila aktuální potřeba evidence obyvatelstva, zjištění jeho struktury a jeho rozmístění. Ve zprávě MV (č. 69123 z 5. listopadu 1920) vydané v souvislosti s vydáním vl. nařízení o sčítání lidu se uvádí: „Velký význam prvního sčítání lidu pro náš stát netřeba zvláště zdůrazňovati. Stačí poukázat k tomu, že výsledky jeho jsou stejně důležité pro zákonodárství jako pro veřejnou správu, pro

¹⁰⁷ Více viz ZIMEK, J. *Ústavnost a český ústavní vývoj*. 2., dopl. vyd. Brno : Masarykova univerzita, 2003. 179 s., s. 67-68; BENEŠ, Z. a kol. *Rozumění dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848-1948*. 1. vyd. Praha : Gallery, s.r.o., 2002. 304 s., s. 65-67; WEYR, F. heslo „Menšiny“. *Slovník veřejného práva československého*. Svazek II. (I až O). Brno : Polygrafia, 1932. 1202 s., s. 574-578.

hospodářský a kulturní život a že první sčítání lidu bude podkladem pro řešení celé řady sociálních otázek, jako např. starobního a invalidního pojišťování“.^{108,109}

Sčítání se mělo podle tradice převzaté z doby Rakousko-Uherska konat již v roce 1920,¹¹⁰ ale pro nedostatečnou přípravu, a hlavně nejasnost hranic státu, proběhlo až v roce následujícím. Zákonem č. 256/1920 Sb. z. a n. o sčítání lidu¹¹¹ bylo určeno, že se první sčítání lidu uskuteční v období mezi 1. listopadem 1920 a 31. březnem 1921. Následující sčítání lidu se měla konat, na rozdíl od dřívější desetileté periody, v pětiletých intervalech.¹¹² Za vědomé uvádění nesprávných údajů a další úmyslná jednání a opomenutí, která by mohla poškodit výsledky sčítání, ledaže by se jednalo o taková jednání, která by byla postihována trestním zákonem, byly vymezeny sankce.¹¹³ Výše peněžité pokuty, kterou byly oprávněny uložit politické orgány I. stolice, byla stanovena od 20 do 10.000 Kč, vedle toho nebo místo toho mohl být uložen trest vězení do 3 měsíců. K provedení zákona č. 256/1920 Sb. z. a n. bylo vydáno vl. nařízení č. 592/1920 Sb. z. a n.,¹¹⁴ kterým byl jako rozhodný den pro první československé sčítání stanoven 15. únor 1921.¹¹⁵

V uvedeném prováděcím vl. nařízení byly jako předmět sčítání vymezeny všechny osoby v místě přítomné bez ohledu na to, zda v místě bydlí trvale, přechodně či náhodou se zde zdržují.¹¹⁶ Sčítání tedy bylo, stejně jako předešlá, provedeno za přítomné obyvatelstvo.

¹⁰⁸ NA, fond MV, kart. č. 247.

¹⁰⁹ Podle odhadu měla Československá republika při svém vzniku 28. října 1918 asi 12.955 tis. obyvatel, z toho české země 9.987 tis. obyvatel. Více viz SRB, VL. Obyvatelstvo Československa v letech 1918-1978. D, 1978, 20, s. 289-316.

¹¹⁰ V roce 1919 byl stále ještě v platnosti pro české země rakouský zákon o sčítání lidu ze dne 29. března 1869 č. 67 ř. z., podle kterého se sčítání mělo konat k 31. prosinci 1920.

¹¹¹ Zákon ze dne 8. dubna 1920 o sčítání lidu. In: Sběrka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1920, částka L., č. 256, s. 547.

¹¹² IBID. § 2.

¹¹³ IBID. § 4.

¹¹⁴ Nařízení vlády republiky Československé ze dne 30. října 1920, jímž se provádí zákon o sčítání lidu ze dne 8. dubna 1920, č. 256 Sb. z. a n. In: Sběrka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1920, částka CXXV., č. 592, s. 1503-1506.

¹¹⁵ IBID. § 1.

¹¹⁶ IBID. § 6.

Celé území republiky bylo rozděleno na sčítací obvody. Pro každý sčítací obvod byl jmenován politickým úřadem sčítací komisař. Nad činností sčítacích komisařů dohlíželi příslušní sčítací revizoři. Bylo povinností politických úřadů, aby při výběru těchto sčítacích orgánů postupovaly pečlivě, především v obcích národnostně smíšených, neboť osoba sčítacího komisaře, resp. sčítacího revizora, měla být zárukou, že sledované údaje (zejména pak údaj o národnosti) budou zjištěny podle pravdy. Sčítací komisaři a sčítací revizoři museli znát státní jazyk československý a ti působící v soudních okresech, kde podle posledního sčítání lidu žilo alespoň 20 % státních občanů jiného než československého jazyka, také tento jiný jazyk.

Sčítání lidu 1921 se provádělo jednak sčítacími archy vyplňovanými přímo obyvateli, jejich vyplnění z hlediska správnosti a úplnosti pak sčítací komisaři pouze přezkoumávali, a dále v některých obcích popisnými archy, které vyplňoval na základě udaných údajů od sčítaných osob sám sčítací komisař.

Zjištění národnostní struktury v nově vytvořeném státě bylo pokládáno za politicky velmi významné a mělo přispět k potvrzení oprávněnosti vzniku samostatného Československa. Od zjišťování národnosti prostřednictvím „obcovací řeči“ (Umgangssprache) bylo upuštěno. V § 8 „Návodu, jak vyplnit jednotlivé sloupce archu“ se uvádělo: „Národností jest rozuměti kmenovou příslušnost, jejímž hlavním vnějším znakem jest zpravidla mateřský jazyk. Židé mohou přiznati národnost židovskou. Nepřípustno jest vyznačovati místo národnosti příslušnost k určitému území. Národnost dětí do 14 let a osob nepřičetných se určí, pokud nejsou sčítány v bytě rodičů, podle národnosti jejich rodičů; jsou-li rodiče různé národnosti, podle národnosti toho, kdo se o ně stará; jsou-li to však oba nebo není-li to žádný z nich a ve sporných případech vůbec, podle národnosti matky. U každé aspoň 14leté a přičetné osoby dlužno zapsati onu národnost, k níž se osoba ta sama svobodně přihlásí“.¹¹⁷ Volba židovské národnosti tedy nebyla ničím podmíněna, nebyla ani

vázána na znalost jednoho z židovských jazyků, ani na členství v židovské náboženské obci. Za rozhodnutím umožnit Židům přihlášení se k židovské národnosti bez ohledu na znalost židovského jazyka, byla snaha získat jejich hlasy na úkor jiných, hlavně německé (resp. na Slovensku maďarské) menšiny. Je třeba zdůraznit, že Československo jako jediný stát v tehdejší Evropě umožňoval svým občanům uvést při sčítání lidu židovskou národnost, aniž by to bylo podmíněno znalostí hebrejštiny nebo jidiš, či členstvím v židovské náboženské obci. K židovské národnosti se tak mohl přihlásit kdokoli, záleželo na jeho subjektivním přesvědčení. Židovství tedy bylo pojímáno nikoliv jako náboženská, ale jako národnostní příslušnost, i přestože mateřským jazykem byla čeština či němčina anebo jiný jazyk.¹¹⁸ Vedle Židů byla příznána svobodná volba národnosti také Cikánům.

Zmíněný způsob zjišťování národnosti, vycházející z objektivního kritéria se záměrem minimalizace nátlaku na sčítané osoby ze strany vnějšího okolí,¹¹⁹ měl však za následek rozpoutání řady ostrých diskusí, často emocionálně laděných, a to nejen mezi představiteli národnostních menšin žijících v tehdejší Československu.¹²⁰ Odlišné vymezení sledovaného znaku mělo podstatný vliv na značnou rozdílnost zastoupení

¹¹⁷ *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921*. Díl I. 1. vyd. Praha : SÚS, 1924. 276 s.

¹¹⁸ Problematice uznání židovské národnosti se v poslední době věnovala Kateřina Čapková ve svém studii otisknuté na stránkách Českého časopisu historického. ČAPKOVÁ, K. Uznání židovské národnosti v Československu 1918-1938. *ČCH*, 2004, 102, s. 77-103. Studie vychází z její knihy *Češi, Němci, Židé?* 1. vyd. Praha : Paseka, 2005. 360 s.

¹¹⁹ BOHÁČ, A. První všeobecné sčítání lidu v Československé republice. *ČSV*, 1921, II, s. 104-120; týž, Rádlův sociologický rozbor naší národnostní statistiky. *ČSV*, 1930, XI, s. 1-22.

¹²⁰ Kritikem pojetí uplatňovaného při zjišťování národnosti při sčítáních v letech 1921 a 1930, kdy zjišťování národnosti vycházelo z objektivně ověřitelného znaku, kterým byl mateřský jazyk sčítaných osob (uplatňovaného tehdejšími statistiky v čele s docentem Boháčem) byl například profesor přírodní filozofie na Univerzitě Karlově v Praze Emanuel Rádl, který zastával názor, že národnost nelze vázat na žádný objektivní znak, ale je vyjádřením svobodného názoru jednotlivce. Obdobně i profesor Weyr připouštěl zjišťování subjektivní národnosti. Ve svých *Pamětech* uvádí: „Pro svou osobu byl jsem vždy přívržencem zjišťování národnostního složení obyvatelstva přímou otázkou po tom, které národnosti jest jednotlivec příslušníkem, pokud se týče cítí býti“. WEYR, FR. *Paměti. 2, Za republiky (1918-1938)*. 1. vyd. Brno : Atlantis, 2001. 518 s., s. 139.

jednotlivých národností oproti výsledkům posledního rakouského sčítání lidu, srov. tab. 4 a 5.

Zjištění národnostní skladby nově vytvořeného státu bylo důležité i z toho důvodu, že na poměr národností byly vázány další právní předpisy. Např. podle § 2 zákona č. 122/1920 Sb. z. a n. (jazykový zákon) soudy, úřady a orgány republiky, jejichž působnost se vztahovala na soudní okres, ve kterém podle posledního sčítání lidu žilo alespoň 20 % státních občanů téhož, však jiného jazyka než československého, byly povinny přijímat od příslušníků této jazykové menšiny podání v témž jazyce a vydávat vyřízení těchto podání nejen v jazyce československém, nýbrž i v jazyce podání. Za stejných podmínek byl veřejný žalobce povinen vznést trestní žalobu proti obviněnému jiného jazyka i v tomto jazyce, po případě jen v tomto jazyce. Podle § 2 zákona č. 430/1919 Sb. z. a n. o veřejných knihovnách měla být v politických obcích s národnostními menšinami také pro menšinu zřízena knihovna zvláštní nebo zvláštní oddělení knihovny všeobecné, pokud tato menšina vykazovala alespoň 400 osob podle posledního sčítání lidu a zároveň v obci byla veřejná menšinová škola. Pro menšiny, u kterých tyto podmínky nebyly splněny, ale jejich počet dosahoval aspoň 10 % všeho obyvatelstva, měla být zřízena vždy pro několik obcí knihovna společná, s poměrným příspěvkem každé zúčastněné obce. Podle čl. 2 nařízení vlády Republiky československé č. 324/1921 Sb. z. a n., jímž se prováděl zákon ze dne 14. dubna 1920, č. 266 Sb. z. a n., o názvech měst, obcí, osad a ulic, jakož i označování obcí místními tabulkami a číslování domů, mohl ministr vnitra pro města, obce a osady, v nichž dle posledního sčítání lidu žilo alespoň 20 % státních občanů téhož, avšak jiného jazyka než československého, a pro sídla soudů a úřadů republiky, jejichž působnost se vztahovala na soudní okres, v němž dle posledního sčítání lidu žila takováto (tj. alespoň 20 %ní) národní menšina, jakož i u měst, obcí a osad, pro něž jazyk československý nevytvořil zvláštního názvu, ustanovit za úřední název také onen, který vytvořil jazyk národní menšiny, jestliže bylo možné zjistit takový původní historicky ověřený název v jazyce národní menšiny a

jestliže důvody administrativní nebo jiné důležité důvody nebyly tomu na překážku. Podle čl. 5 odst. 1 vl. nařízení č. 229/1928 Sb. z. a n., kterým se upravovalo užívání jazyků pro zemská a okresní zastupitelstva a zemské a okresní výbory, zřízené podle zákona ze dne 14. července 1927, č. 125 Sb. z. a n., o organizaci politické správy, v okresních zastupitelstvech a výborech, jejichž působnost se vztahovala na soudní okres, v němž podle posledního soupisu lidu žilo alespoň 20 % státních občanů téhož, avšak jiného jazyka než československého, jakož i v jejich komisích, členové zastupitelstva (výboru, komisí), kteří byli příslušníky jazyka této menšiny, mohli jednat ve věcech, jejichž projednání náleželo sboru na základě toho, že jeho působnost se vztahovala na tento nebo také na tento soudní okres, činit projevy, podávat návrhy, zprávy, dotazy a stížnosti ve svém jazyku a při hlasování podle jmen hlasovat v tomto jazyku. Obdobně uvedené platilo také dle čl. 2 odst. 1 cit. vl. nařízení v zemských zastupitelstvech a výborech.

Tab. 5 Národnost domácího (přítomného) obyvatelstva v českých zemích podle výsledků sčítání lidu 1921

Národnost domácího obyvatelstva podle výsledků sčítání lidu 1921						
Národnost/Území	Čechy		Morava		Slezsko	
	Absol.	v %	Absol.	v %	Absol.	v %
československá	4.382.788	66,64	2.048.426	78,29	256.985	44,66
německá	2.173.239	33,04	547.604	20,93	244.658	42,51
jiná	20.798	0,32	20.406	0,78	73.832	12,83
Celkem	6.576.825	100,00	2.616.436	100,00	575.475	100,00

Pramen: Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921. I. díl. 1. vyd. Praha : SÚS, 1924.

Výsledky prvního československého sčítání lidu byly publikovány v příslušných svazcích edice Československá statistika.¹²¹

¹²¹ Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921. 1. vyd. Praha : SÚS, 1924-1927; Sčítání bytů ve větších městech Republiky československé ze dne 15. února 1921. 1. vyd. Praha : SÚS, 1929. 205 s.; Statistický lexikon v Republice československé. Díl I. Čechy. Praha : SÚS, 1923. 586 s.; Díl II. Morava a Slezsko. Praha : SÚS, 1924. 219 s.; Obyvatelstvo Slezska a Hlučínska v několika nejdůležitějších směrech na základě sčítání lidu ze dne 15. února 1921. 1. vyd. Opava : Zemský statistický úřad pro Slezsko, 1924. 520 s.

V souvislosti se sčítáním lidu, resp. zjišťováním národnostní skladby obyvatelstva ČSR, se objevily určité snahy o ovlivňování těchto výsledků. Např. do pohraniční stanice Šatava přijelo dne 21. února 1921 z Rakouska 400 vysokoškolských studentů, většinou příslušných do ČSR, aby ve Znojmě při sčítání lidu posílili zastoupení německé menšiny. Správce policejní expozitury ve Znojmě nařídil, aby byl vlak ihned vrácen zpět do Rakouska, neboť osoby nemohly prokázat nutnost svého pobytu na území ČSR.¹²²

Byly zaznamenány také útoky, často neoprávněné, na správnost sčítání lidu, které byly prováděny zejména německým a polským tiskem. Polský tisk (především „Dziennik Cieszyński“ a „Robotnik Śląski“) před a během sčítání lidu svými články intenzivně agitoval proti této akci.¹²³

Rovněž řada dochovaných zpráv politických úřadů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku určených MV¹²⁴ informovala o pokusech maření sčítání lidu, o umělém zvětšování počtu osob určité národnosti a také o trestních řízeních zahájených právě v souvislosti s průběhem sčítání lidu. Např. ve zprávě Okresní politické správy v Hranicích na Moravě ze dne 8. dubna 1921 se konstatuje, že v několika obcích národnostně smíšených bylo zjištěno, že rolníci německé národnosti poslali své české čeledíny před sčítáním lidu na dovolenou. Tito rolníci byli pro maření sčítání lidu potrestáni vězením. Ve zprávě Okresní politické správy v Místku ze dne 11. dubna 1921 bylo konstatováno, že studenti německé národnosti těsně před termínem sčítání lidu přijeli domů (hlavně do Místku) ze škol a po sčítání se opět vrátili do míst, kde školy navštěvovali. Jako důvod svého příjezdu uváděli semestrální prázdniny, které využili k návštěvě rodičů. V Místku se jednalo o celkem 5 případů, po prošetření bylo zjištěno, že semestrální prázdniny byly skutečně uděleny, nicméně místodržitelství

¹²² NA, fond MV-SR, kart. č. 248.

¹²³ Např. „Robotnik Śląski“ uváděl, že kdo se zapíše jako Šlonzák bude potrestán pokutou až do výše 10 000 Kč. Jednalo se však o mylnou informaci. NA, fond MV-SR, kart. č. 248.

¹²⁴ Dle oběžníku MV ze dne 18. února 1921 č. 13.812 byli přednostové okresních politických správ povinni ve stanovené lhůtě předložit zprávu MV o průběhu sčítání lidu.

rada, který byl pod zprávou podepsán se domníval, že zde hlavním důvodem byla agitace směřující k narušení průběhu sčítání lidu. V žádném z těchto případů nebylo zakročeno trestně. Ve zprávě Okresní politické správy v Broumově ze dne 5. března 1921 se uvádí, že v operátech zdejšího okresu bylo škrtnuto 135 osob, které sem přibýly z Německa jen za účelem, aby zde byly sečteny. Dle výpovědí těchto osob bylo zjištěno, že byly vyhláškami v novinách a v továrních závodech, kde pracovali vyzýváni, aby se odebrali do Čech, jinak, že ztratí práv československých státních příslušníků. Tyto osoby tak byly uvedeny v omyl, a jelikož nemohla být prokázána mala fides nemohla je politická správa trestat. Ze zprávy inspekčního úředníka, který provedl inspekci sčítání lidu ve Vrchlabí, v Hostinném a v Branné ve dnech 16., 17. a 18. února 1921 vyplynulo, že ve Vrchlabí uspořádal „Bund der Deutschen“ 15. února 1921 divadelní a kabaretní představení pro tamní německé obyvatelstvo. Představení skončila po půlnoci, poté se obecnost rozešla po místních hostincích a soukromých domácnostech, ačkoliv řada z účastníků bydlela v blízkém okolí. Takto pobývalo ve Vrchlabí asi 800 osob. Majitel vrchlabského zámku Czernin si pozval na večer 15. února 1921 několik německých hostů, s nimiž následujícího dne odjel do Špindlerova Mlýna, kam již večer 15. února 1921 poslal své 2 služky Češky, aby nebyly dle zprávy inspektora sčítány ve Vrchlabí.¹²⁵

Vybrané nálezy NSS¹²⁶ související se sčítáním lidu 1921

Za nejdůležitější znak národnosti byl v této době pokládán jazyk. Hlavním pramenem jazykového práva v ČSR byl ústavní zákon ze dne 29.

¹²⁵ NA, fond MV-SR, kart. č. 248.

¹²⁶ NSS v Praze s pravomocí pro celý nově vytvořený stát byl konstituován krátce po vzniku ČSR zákonem z 2. listopadu 1918 č. 3 Sb. z. a n. Předchůdcem NSS byl Správní soudní dvůr ve Vídni. NSS poskytoval nejvyšší soudní ochranu proti rozhodnutím státních a samosprávných úřadů. Působnost NSS byla trojího druhu. Za prvé chránil veřejná subjektivní práva, rozhodoval o porušení politických práv zaručených ústavou a o nárocích proti státu a zemi, které nespádaly do kompetence jiného soudu. Dále mu náleželo řešení kompetenčních sporů a konečně mandátový senát tohoto soudu rozhodoval jako volební soud o ztrátách poslaneckých a

února 1920 č. 122 Sb. z. a n., a provádějící nařízení k tomuto zákonu ze dne 3. února 1926 č. 17 Sb. z. a n. Jazykové předpisy byly obsaženy ještě v dalších zákonech a nařízeních, mj. v zákoně č. 325/1920 Sb. z. a n. o jednacím řádu Poslanecké sněmovny Národního shromáždění, v zákoně č. 326/1920 Sb. z. a n. o jednacím řádu Senátu Národního shromáždění, v zákoně č. 139/1919 Sb. z. a n., jímž se upravovalo vyhlašování zákonů a nařízeních, v zákoně č. 185/1920 Sb. z. a n., jímž se zřizovala inženýrská komora pro ČSR, v zákoně č. 266/1920 Sb. z. a n. o názvech měst, obcí, osad a ulic, jakož i označování obcí místními tabulkami a číslování domů, a v prováděcím nařízení k tomuto zákonu č. 324/1921 Sb. z. a n., ve vl. nařízeních č. 229/1928 Sb. z. a n., kterým se upravovalo užívání jazyků pro zemská a okresní zastupitelstva a výbory.

Pojem československý jazyk¹²⁷ užívaný v těchto právních normách byl pojmem právnickým a nikoli filologickým. Právní normou byl jazyk československý prohlášen za jazyk státní, oficiální.¹²⁸ V jazyce státním byly povinny jednat státní úřady, soudy, ústavy, podniky a orgány s výjimkou vymezených případů, kdy instituce mohly jednat v jazycích menšinových. Za jazykovou, tedy i národnostní menšinu, byla považována taková menšina, ke které se přihlásilo při sčítání lidu v jednom soudním okrese alespoň 20 % státních občanů.¹²⁹

Po uskutečnění sčítání lidu 1921 byl NSS nucen řešit celou řadu stížností na tuto státem realizovanou akci, které souvisely mj. s nejednotným a někdy i rozporným zněním právních předpisů. Například vymezení národnosti na základě objektivních znaků prosazované zejména statistiky nebylo zcela důsledně při prvním prvorepublikovém sčítání prosazované. Konkrétně v § 8 „Návodu, jak vyplnit jednotlivé sloupce

senátorských mandátů. Více viz JANÁK, J.; HLEDÍKOVÁ, Z.; DOBEŠ, J. *Dějiny správy v českých zemích*. 1. vyd. Praha : NLN, 2005. 576 s., s. 341-342.

¹²⁷ Československý jazyk byl tvořen dvěma existujícími jazyky – češtinou a slovenštinou, které byly postaveny na roveň.

¹²⁸ § 1 zákona č. 122/1920 Sb. z. a n.

¹²⁹ Při sčítání lidu 1921 na území ČSR byly na základě takto stanovených podmínek zjištěny německá, maďarská, polská a ruská národnostní menšina, resp. na území českých zemí se jednalo pouze o německou a polskou menšinu.

archu¹³⁰ užitého při sčítání 1921 byla národnost vymezena jako kmenová příslušnost daná zpravidla mateřským jazykem, v rozporu s tímto však bylo znění § 20 vl. nařízení z 30. října 1920 č. 592 Sb. z. a n., které ukládalo přednostovi domácnosti v případě vyplňování sčítacího archu, zapsat u osob, které se zdržují v domácnosti, ale nejsou členy rodiny, národnost, pro kterou se samy přihlásí. Dále v § 8 již zmíněného návodu se uvádí: „U každé aspoň čtrnáctileté a přičetné osoby dlužno zapsati onu národnost, k níž se osoba ta sama svobodně přihlásí.“

Příslušné nálezy NSS většinou souvisely s přestupky § 12 prováděcího vl. nařízení č. 592/1920 Sb. z. a n., které byly specifikovány v nálezu NSS ze dne 10. ledna 1922 č. 248 (Boh. A č. 1107/22). Zde bylo stanoveno: „Předpisem § 4 zákona ze dne 8. dubna č. 256 sb. z. a n. (opakovaným v § 12 prov. nařízení ze dne 30. října 1920 č. 592 sb. z. a n.) prohlášeny jsou za trestné všechny „vědomě nesprávné údaje“ jakož i všeliká jiná úmyslná jednání a opomenutí, kterými se ohrožuje úplnost nebo správnost sčítání. Stačí tudíž k založení objektivní skutkové povahy tohoto deliktu každý ať jakýkoli čin, který ve svém konečném výsledku by mohl míti vliv na úplnost a správnost sčítání.“

Co do subjektivní stránky žádá zákon „úmyslnost“, tj. vědomost, že tu jest souvislost příčinná mezi oním činem a ohrožením sčítací akce. Jde-li o zdráhání vypovídati nebo o zmar výpovědi osoby jiné, jest tu ona úmyslnost již tehdy, když pachatel ví, že výpověď ona sloužiti má jako pramen předzvědný pro akci sčítací.“

Nálezy NSS můžeme rozdělit do několika skupin podle řešené problematiky. Do první skupiny spadají nálezy NSS, které se týkaly přestupků při zjišťování národnosti obyvatelstva při sčítání lidu, do druhé skupiny můžeme zařadit nálezy NSS věnující se přestupku „soukromého sčítání“, prováděného většinou společně se sčítáním lidu a třetí skupinu

¹³⁰ *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921. Díl I 1 vyd. Praha : SÚS, 1924. 276 s.*

tvorí nálezy NSS zabývající se ostatními přestupky, které měly či mohly mít vliv na úplnost a správnost sčítání lidu.

Nálezy NSS přispěly k ujednotnění způsobu zjišťování národnosti. Mezi důležité nálezy NSS první skupiny patří nález ze dne 10. února 1923 č. 19.967/22 (Boh. A 1952/23). V tomto nálezu NSS vyslovil názor, že zápis v rubrice „národnost“ není založen na vlastním rozhodnutí sčítané osoby o tom, jakou národnost chce uvést, ale naopak sčítaná osoba je povinna přihlásit se k té národnosti, ke které podle objektivních znaků pro posouzení národnosti rozhodných náleží. Na druhé straně však připustil, že je možná změna národnosti. V nálezu NSS se uvádí: „... zkušenost ukazuje, že národnost jednotlivců se během času následkem různých vlivů a okolností, zejména vystěhováním do území obývaného převážně příslušníky jiné národnosti, skutečně změnila a že osoby ty podle jejich činnosti, vystupování a chování nelze již čítati k příslušníkům národnosti, kterou původně měly. Jest tudíž v pochybnosti zjistiti národnost i podle jiných objektivních znaků, a ne jenom podle mateřského jazyka, který tudíž nemůže býti jediným objektivním znakem pro národnost. Takovými mohou býti též jazyk, kterého osoba v denním styku jako dorozumívacího užívá, prostředí, ve kterém v době pro zjištění národnosti rozhodné po delší dobu žije, kmenová příslušnost a obcovací řeč manžela a jiných příslušníků rodiny, způsob výchovy dětí, příslušnost k spolkům, politické přesvědčení, místo dlouholetého trvalého pobytu a podobné.

Může-li tedy jednotlivec, pokud není normy, jež by jinak stanovila, změnit svou národnost, pak jeho projev o národnosti, odporující zmíněné definici, může býti jenom tehdy právně hodnocen jako vědomě nesprávný, když bylo šetřením, při kterémž třeba se řídit zásadou slyšení stran, zjištěno, že objektivní znaky, jimiž se národnost určuje, se dosud u tohoto jednotlivce nezměnily a že tudíž jeho udání není v souhlasu s oněmi jinými objektivními znaky.“

NSS při řešení stížností, souvisejících se sčítáním lidu 1921, dovodil mj. že původ osoby není ve všech případech a pro celý život důkazem národní příslušnosti, neboť je nutné, aby bylo ještě jinými

objektivními znaky zjištěno, zda osoba svoji národnost nezměnila. Národnost dítěte se zpravidla řídí podle národnosti manželského otce, a to i v případě, že již nežije, ledaže by zvláštní okolnosti svědčily o opaku. NSS řešil případ, kdy žalovaný úřad založil svůj úsudek o tom, že děti jsou české národnosti pouze na té skutečnosti, že jejich ovdovělá matka byla Češka. V tomto případě NSS musel konstatovat, že závěr žalovaného úřadu byl založen na nesprávném právním posouzení. Nebo podobný případ, kdy otec dětí prohlásil, že je Němec, kdežto jeho manželka byla Češka a i vyslýchaný svědek udal totéž. Žalovaný úřad svůj nesprávný právní závěr o české národnosti dětí založil jen na skutečnosti, že matka dětí je Češka.¹³¹ Obdobný případ řešil nálezn NSS ze dne 20. září 1923 č. 15.365 (Boh A 2669/23).¹³²

NSS dovedil v nálezu ze dne 15. října 1923 č. 8391 (Boh. A 2764/23), že příslušníkem určité národnosti může být i osoba, která jazyk dané národnosti plně neovládá. Nelze tedy stanovit národnost pouze na základě zjištění znalosti jazyka, neboť roli hraje i prostředí, ve kterém sčítaná osoba v době pro zjištění národnosti rozhodné po delší dobu žije, kmenová příslušnost a obcovací řeč manžela a jiných příslušníků rodiny, způsob výchovy dětí, politické přesvědčení apod.

Z nálezů NSS vyplývá, že politické úřady, které řešily spory týkající se určování národnosti občanů, často jednaly účelově a schématicky a využívaly nejednotnosti vymezení určování národnosti v tehdy platných a účinných právních předpisech. Například dovedily, že vyučovací jazyk školou povinného dítěte se shoduje s jeho národností. V tomto případě bylo nálezem ze dne 4. ledna 1924 č. 22.208/23 (Boh. A 3051/24) rozhodnuto, že znalost jazyka neprokazuje za všech okolností národní příslušnost dítěte, ale naopak je národnost zjistitelná i jinými objektivními znaky a musí být jimi v pochybnostech zjištěna. Podle názoru NSS politický úřad při rozhodování o národnosti jedince musí vycházet

¹³¹ Nález NSS ze dne 5. ledna 1923 č. 145 (Boh. A 1821/23)

¹³² V daném případě žalovaný úřad opět nesprávně určil národnost dětí školou povinných jako českou podle národnosti matky, přičemž jejich otec byl Němec. Také v tomto případě bylo napadené rozhodnutí ze strany NSS zrušeno.

z různých zevních znaků, které mohou být nejrůznějšího druhu a úřad sám není při svém rozhodování ničím vázán a ani není jeho povinností zjistit v konkrétním případě všechny možné zevní znaky a při rozhodování z nich (tj. ze všech) vycházet.

I když NSS dovedil, že národnost dítěte se zpravidla odvíjí od národnosti jeho otce, nelze tento názor aplikovat bezvýjimečně. Nález ze dne 4. ledna 1924 č. 22.210/23 (Boh. A 3052/24) stanovil, že český původ manželského otce neprokazuje za všech okolností českou národnost dítěte. V daném případě žalovaný úřad při určení národnosti nezletilé vycházel pouze ze skutečnosti, že otec nezletilé je české národnosti. Ve své stížnosti otec nezletilé jakožto stěžovatel poukazyval na to, že uvedené rozhodnutí je v rozporu se zákonem, neboť on sám je sice českého původu, ale oženil se s Němkou, dlouhodobě pobývá v německé obci, čímž se podle něj přizpůsobil německému kmeni a je třeba jej považovat stejně jako jeho nezletilou dceru za příslušníky německého národa. NSS dal stěžovateli za pravdu, neboť samotná skutečnost českého původu nezletilé nestačí pro stanovení české národnosti u nezletilé. Je třeba zjištění dalších objektivních znaků rozhodných pro určení národnosti nezletilé.

V případě adoptovaného dítěte stanovil nález NSS ze dne 27. listopadu 1924 č. 20.928 (Boh. A 4162/24), že jeho národnost se zásadně řídí podle národnosti adoptivního otce, nebylo-li ve smlouvě o přijetí stanoveno něco jiného.

Podle judikatury NSS se tedy národnost dětí řídí zpravidla podle národnosti manželského otce, pokud zvláštní okolnosti nesvědčí pro opak. NSS uvedl v různých svých nálezech příkladný výčet takovýchto okolností. Jedná se např. o opuštění rodiny otcem, který se o rodinu nestará (viz nález ze dne 21. září 1922 č. 12.703/22, Boh. A 1514/22), zbavení otce otcovské moci a opuštění rodiny (viz nález ze dne 23. února 1923 č. 3221¹³³), případy, kdy otec nemá vůbec vliv na výchovu dětí (viz

¹³³ NA, fond NSS, kart. č. 131.

nález ze dne 1. února 1923 č. 1481¹³⁴) anebo případy, kdy děti nemluví vůbec jazykem otce, vystupují navenek a v rodině jenom jazykem odlišným od jazyka otce a jsou také otcem vychovávány jiným jazykem než tím, který se shoduje s národností otce (viz nález ze dne 5 ledna 1924 č. 22.387/23, Boh A 3060/24). Vedle již zmíněných mohly existovat další okolnosti, které svědčily pro různost národnosti otce a dětí. Jako příklad lze uvést nález ze dne 20. listopadu 1928 č. 30.969 (Boh A 7566/28), kdy otec byl německé a matka české národnosti. Důvod pro odklon národnosti dětí, narozených roku 1914 a 1918, od národnosti otce spatřoval žalovaný úřad v tom, že manželství rodičů bylo od ledna 1925 rozvedeno, soudním smírem zůstaly děti v péči matky, rodiče již od roku 1923 nežili ve společné domácnosti a děti byly již dříve vychovávány matkou v českém jazyce.

Do výše zmíněné druhé skupiny patří nálezy NSS, které se týkaly přestupků § 12 vl. nařízení č. 592/1920 Sb. z. a n., konkrétně se jednalo o provádění „soukromého sčítání“.¹³⁵

Zajímavý je nález NSS ze dne 7. listopadu 1922 č. 16.253,¹³⁶ který řešil stížnost Jana Micka, starosty ve Lhotě u Šternberku na rozhodnutí Zemské správy politické v Brně ze dne 6 března 1922 č. 2742 pres toto, kterým bylo zamítnuto jeho odvolání proti rozhodnutí Okresní správy politické ve Šternberku, jímž byl uznán vinným z přestupku § 12 cit. vl. nařízení, kterého se dopustil tím, že porušil úřední sčítání lidu uspořádáním soukromého sčítání lidu. Za tento čin byl potrestán pokutou 10.000 K a mimo to vězením v délce dvou měsíců. Stěžovatel ve své stížnosti NSS uplatnil dvě námitky, jednak podle něj jeho jednáním nebyla ohrožena správnost sčítání lidu, protože provádění soukromé sčítací akce nemohlo mít vliv na úřední sčítání lidu a jednak neměl úmysl porušit nebo ohrozit správnost nebo úplnost úředního sčítání lidu. NSS dospěl k závěru, že již provádění soukromého sčítání jinými osobami, než orgány

¹³⁴ NA, fond NSS, kart č. 131

¹³⁵ Např. nález NSS ze dne 18. května 1922 č. 6892 (Boh A 1366/22), nález NSS ze dne 13. března 1923 č. 4130 (Boh A 2081/23)

¹³⁶ NA, fond NSS, kart č. 104

k tomu povolanými, a to bezprostředně před úředním sčítáním lidu, samo o sobě je aktem, který je způsobilý ohrozit správnost sčítání lidu, takže takové jednání, stalo-li se úmyslně, je přestupkem § 12 vl. nařízení č 592/1920 Sb. z. a n., a proto shledal stížnost bezdůvodnou.

Soukromému sčítání lidu provedenému ve Znojmě se věnuje nálezný NSS ze dne 27. června 1923 č. 3844¹³⁷ Nálezy NSS ze dne 19. října 1922 č. 14 785,¹³⁸ ze dne 10. června 1924 č. 10 641¹³⁹ a ze dne 12. června 1926 č. 12 474¹⁴⁰ se týkaly soukromého sčítání lidu v Moravské Třebové, které zorganizoval stěžovatel a bylo za jeho vedení provedeno důvěrníky krátce před úředním sčítáním lidu, za což byl uznán vinným přestupkem § 12 cit. vl. nařízení a odsouzen k peněžitě pokutě 5 000 K. Odvolacím orgánem mu byl trest snížen na 3 000 K. V důsledku vad řízení byla první dvě naříkaná rozhodnutí NSS zrušena, další podaná stížnost byla nálezem NSS ze dne 12. června 1926 č. 12 474 pro bezdůvodnost zamítnuta.

Třetí skupina nálezů NSS se týkala přestupků, které měly či mohly mít vliv na úplnost nebo správnost sčítání lidu. Jednalo se rovněž o přestupky § 12 cit. vl. nařízení, kterých se stěžovatelé dopouštěli například tím, že odepřeli údaje sčítacímu komisaři a tak znemožnili sčítání lidu,¹⁴¹ nebo odmítli opustit místnost v době, kdy sčítací komisař vyplňoval popisný arch s jiným zletilým členem domácnosti¹⁴² Tohoto přestupku se stěžovatel dopustil také tím, že svým vystoupením na schůzi působil na přítomné, aby se hlásili k německé národnosti, čímž ohrozil správnost a čistotu sčítání. V daném případě stěžovatel po schůzi Koběřícké záložny konané dne 6. února 1921 vybídl Heřmana Janosche, aby přečetl článek o sčítání lidu uveřejněný dne 29. ledna 1921 v časopise Deutsche Post, což také Janosch učinil. NSS v příslušném nálezu dovodil: „Aby toto vybidnutí

¹³⁷ NA, fond NSS, kart. č. 131

¹³⁸ NA, fond NSS, kart. č. 131

¹³⁹ NA, fond NSS, kart. č. 132

¹⁴⁰ NA, fond NSS, kart. č. 132

¹⁴¹ Nález NSS ze dne 10. ledna 1922 č. 248 (Boh. A 1107/22)

¹⁴² Nález NSS ze dne 10. ledna 1922 č. 245 (Boh. A 1105/22)

stěžovatelovo k přečtení zmíněného článku bylo činem trestným podle § 4 cit. zákona (tj. § 4 zákona č. 256/1920 Sb. z. a n. o sčítání lidu, stejné znění je obsaženo v § 12 prováděcího vl. nařízení č. 592/1920 Sb. z. a n. - pozn. autora), k tomu vyhledává se ovšem, aby článek sám obsahoval nějakou přímou neb nepřímou výzvu k osobám náležejícím k národnosti jiné než-li německé, by při sčítání lidu udávaly národnost německou a dále, aby předčítání článku takového obsahu dalo se před osobami, z nichž aspoň některé jsou příslušníky jiné národnosti nežli národnosti německé. Po stránce subjektivní mohlo by takovéto jednání založiti skutkovou podstatu deliktu trestního podle § 4 cit. zákona, kdyby bylo zjištěno, že stěžovatel, dav článek obsahující podobnou výzvu předčítati před příslušníky jiné národnosti nežli německé, mohl si toho býti vědom, že předčítání článku může působiti na osoby předčítání přítomné, aby při sčítání lidu udaly svoji národnost nesprávně.

Tyto okolnosti nebyly však v řízení správním vůbec zjištěny, zejména nebyla obrana obviněného, že článek předčítaný neobsahoval jiného než nezávadné informace ohledně sčítací akce ani předložením tohoto článku ani nabídnutým výslechem svědků objasněny.“ V daném případě NSS svým nálezem ze dne 10. ledna 1922 č. 243 naříkané rozhodnutí zrušil pro vady řízení.¹⁴³

NSS řešil rovněž stížnost Heřmana Janosche proti rozhodnutí Zplnomocněného komisaře Československé republiky pro Ratibořsko v Opavě ze dne 23. září 1921 č. 87/309 Rat. pr. poto. Stěžovatel byl Okresní politickou správou v Hlučíně odsouzen pro přestupek § 12 cit. vl. nařízení, jehož se dopustil tím, že čtením Deutsche Post po skončené schůzi působil na smýšlení přítomných, aby udávali německou národnost k peněžité pokutě 200 K v případě nedobytnosti k vězení v trvání 7 dnů a současně k vězení v trvání 5 dnů. Jeho odvolání žalovaný úřad nevyhověl. K tomuto rozhodnutí bylo připojeno nesprávné poučení o opravném

¹⁴³ NA, fond NSS, kart. č. 131

prostředku. Jelikož bylo rozhodnutí stíženo podstatnou formální vadou, NSS napadené rozhodnutí dle § 6 odst. 2 zákona o NSS zrušil.¹⁴⁴

Nález NSS ze dne 10. ledna 1922 č. 244 (Boh. A 1104/22) opět řešil přestupky § 12 cit. vl. nařízení. Konkrétně stěžovatel působil na služebné, aby uvedly pravdě neodpovídající údaje a také i přes výzvu se choval ke sčítacímu komisaři hrubě a urážlivě výrokem „vy tomu nerozumíte“. Za tyto přestupky byl odsouzen k peněžitě pokutě 2.000 K v případě nedobytnosti k vězení na 20 dnů.

Nález NSS z téhož dne č. 246¹⁴⁵ se opět týkal přestupku § 12 cit. vl. nařízení, kterého se stěžovatel dopustil tím, že rozšiřováním letáků působil na kolemjdoucí, aby při sčítání lidu uváděli u údaje o národnosti nesprávná udání. Další případ přestupku § 12 cit. vl. nařízení uvádí nález NSS také ze dne 10. ledna 1922 č. 251.¹⁴⁶ V daném případě se přestupku stěžovatelka dopustila tím, že odepřela vypovídat před sčítacím komisařem. V podaném odvolání, kterému žalovaný úřad nevyhověl, stěžovatelka uvedla, že: „...byla prý ochotna vypovídati a žádala pouze, aby zápis výpovědi dál se německy, by věděla, co se zapisuje; sčítací komisař ukázal však stěžovatelce pouze české formuláře a zdráhal se její výpovědi zapisovati německy.“ V tomto případě NSS podanou stížnost pro bezdůvodnost zamítl. Dospěl k závěru, že svým jednáním stěžovatelka naplnila skutkovou podstatu přestupku § 12 cit. vl. nařízení. Omluvu stěžovatelčina jednání, kterou založila na tom, že měla právo nahlížet do zápisů sčítacího komisaře a kontrolovat jejich správnost a že poté co nebylo tomuto jejímu právu vyhověno přestala i její povinnost poskytovat údaje, NSS uznal za nesprávnou, neboť vyplnění popisných archů je právem i povinností jedině sčítacího komisaře a osoba, od níž se údaje žádaly na formu a řeč těchto zápisů nemohla mít žádný vliv.

Nález NSS rovněž ze dne 10. ledna 1922 č. 252¹⁴⁷ řešil stížnost týkající se rozhodnutí o přestupku § 12 cit. vl. nařízení, kterého se

¹⁴⁴ Nález NSS ze dne 17. května 1922 č. 6589 (Boh. A 1363/22)

¹⁴⁵ NA, fond NSS, kart. č. 832

¹⁴⁶ NA, fond NSS, kart. č. 832

¹⁴⁷ NA, fond NSS, kart. č. 832

stěžovatel dopustil tím, že při sčítání lidu v Německých Kravařích znemožnil výslech své matky, neboť na výzvu sčítacího komisaře, aby se vzdálil z místnosti tak neučinil. Za uvedené byl Okresní politickou správou v Hlučíně odsouzen k peněžité pokutě 500 K a pro případ nedobytnosti k vězení na 14 dní. Odvolací a žalovaný úřad (tj. Zplnomocněný komisař Československé republiky pro Ratibořsko v Opavě) odvolání nevyhověl. NSS dospěl k závěru, že „Naprosto není však nijak blíže rozvedeno a zjištěno, proč pouhá jeho (tj. stěžovatelova – pozn. autora) přítomnost v místnosti byla znemožněním výpovědi matčiny a není tedy ve spisech prokázána nutná příčinná spojitost mezi jeho chováním a trestným výsledkem. V tom směru jeví se tudíž býti skutková povaha v podstatném směru neúplně zjištěnou a bylo proto použití předpisu § 6 zákona o NSS a naříkané rozhodnutí zrušiti.“¹⁴⁸

Další příklad přestupku § 12 cit. vl. nařízení uvádí nález NSS ze dne 12. dubna 1922 č. 1021.¹⁴⁹ V daném případě stěžovatelé spáchali přestupek tím, že více osobám vyplňovali sčítací archy, ačkoliv nebyli jmenováni sčítacími komisaři a žádný úřední slib nesložili, čímž podle názoru NSS ohrozili správnost a tajnost sčítání.

Stížnost týkající se rozhodnutí o přestupku § 12 cit. vl. nařízení řeší také nález NSS ze dne 12. května 1922 č. 6378.¹⁵⁰ V daném případě byl nálezem Okresní správy politické ve Vrchlabí uznán stěžovatel vinným, že se zúčastnil na promyšlené akci, kterou byl při sčítání lidu dne 15. února 1921 počet obyvatel německé národnosti města Vrchlabí uměle zvětšen, čímž byla ohrožena správnost sčítání. Bylo prokázáno, že stěžovatel se dopustil přestupku tím, že

- 1) v jeho sčítacím archu bylo zapsáno 11 osob, zde z části pro návštěvu divadla a z části bez zvláštní příčiny pobývajících, což bylo v rozporu s právními předpisy, neboť tyto osoby měly být zapsány v domácnosti, do níž

¹⁴⁸ Podobný případ řešil nález NSS ze dne 23. března 1922 č. 3616

¹⁴⁹ NA, fond NSS, kart. č. 832

¹⁵⁰ NA, fond NSS, kart. č. 832

- se vrátí a ne v té, kterou jen přechodně navštívily resp. kde jenom přechodně byly ubytovány;
- 2) šest z osob u stěžovatele ubytovaných s ním nebyly příbuzné a že stěžovatel sčítací arch vyplnil bez dokladů těchto osob;
 - 3) stěžovatelův úmysl, aby sčítání rušil, byl zvláště prokázán tím, že nejenom vlastním dělníkům, ale i cizím poskytl nocleh, a to v místnostech vlastního domu.

NSS ve svém nálezu dospěl k závěru, že stěžovatel si měl být vědom toho, že jeho jednání může vést k ohrožení správnosti úředního sčítání lidu, dle toho měl žalovaný úřad dostatečný skutkový základ, a proto byla stížnost zamítnuta jako bezdůvodná.

Přestupku zákona o sčítání lidu resp. prováděcího vl. nařízení se dopouštěli nejen sčítání občané, ale i sčítací komisaři, což dokládá např. nález NSS ze dne 29. května 1923 č. 9179 (Boh. A 2427/23). V daném případě řešil NSS stížnost sčítacího komisaře, který byl rozhodnutím Okresní správy politické v Jilemnici ze dne 2. března 1921 č. 13.709¹⁵¹ uznán vinným přestupkem § 20 cit. vl. nařízení, spáchaný tím, že jako sčítací komisař ve Lhotě Zálesní při sčítání lidu proti vůli Františka Hamatschka změnil svémocně zápis národnosti jeho nezletilé dcery a za to byl odsouzen dle § 12 cit. vl. nařízení k pokutě 500 K a pro případ nedobytnosti k vězení na 50 dnů. Jeho odvolání proti tomuto rozhodnutí nebylo vyhověno. Sčítací komisař podal proti tomuto rozhodnutí stížnost k NSS. Stěžovatel jednak popíral, že by se dopustil přestupku, pro který byl odsouzen a navíc vytýkal vady řízení NSS však jeho námitky nemohl akceptovat a jeho stížnost pro bezdůvodnost zamítl.

¹⁵¹ NA, fond NSS, kart. č. 832

Československé sčítání lidu – 1930

Podle zákona č. 256/1920 Sb. z. a n. se druhé československé sčítání lidu mělo konat již v roce 1925. Vlivem hospodářské situace,¹⁵² ale i praxe převažující ve většině zemí světa pořádat sčítání s desetiletou periodicitou, bylo zákonem č. 47/1927 Sb. z. a n.¹⁵³ stanoveno prodloužení délky intervalů konání sčítání lidu na deset let.¹⁵⁴ Podle § 1 se mělo druhé československé sčítání uskutečnit nejpozději do konce roku 1931. Byla opět stanovena povinnost každého uvést správně a včas všechny údaje požadované při sčítání,¹⁵⁵ i sankce za udání vědomě nesprávných údajů či za jiná úmyslná jednání a opomenutí, která by mohla ohrozit nebo porušit úplnost nebo správnost sčítání za předpokladu, že se nejednalo o činnost přísněji trestnou.¹⁵⁶ Uvedené sankce byly opět oprávněny ukládat politické úřady I. stolice. K provedení zákona č. 47/1927 Sb. z. a n. bylo vydáno vládní nařízení č. 86/1930 Sb. z. a n. o sčítání lidu,¹⁵⁷ které stanovilo rozhodným okamžikem pro druhé československé sčítání půlnoc z 1. na 2. prosince 1930.¹⁵⁸ Dále stanovilo, že všichni, kdo byli pověřeni sčítáním byli vázáni mlčenlivostí o obsahu sčítacích listin a přehledů vůči každému, a to i vůči úřadům vyjma politických úřadů provádějících sčítání a SÚS. Porušení této povinnosti, stejně tak každé zneužití údajů a obsahu sčítacích tiskopisů se trestalo podle § 8 zákona č. 49/1919 Sb. z. a n., o organizaci statistické služby, pokutou až do výše 10.000 Kč anebo vězením v délce do dvou let.¹⁵⁹ Oprávněným orgánem k ukládání sankcí byl určen okresní úřad.¹⁶⁰ Vládní nařízení dále obsahovalo demonstrativní výčet jednání, která bylo možné

¹⁵² Hlavním důvodem prodloužení doby mezi konáním sčítání byly finanční úspory, neboť provedení prvního československého sčítání stálo republiku asi 10 mil. Korun československých. Více viz ŠUBRTOVÁ, A. Antonín Boháč - statistik a demograf. Život a dílo SNM, 1977, řada A, sv. XXXI, č. 1-3, s. 77.

¹⁵³ Zákon ze dne 17. března 1927 o sčítání lidu. In: Sbírnka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1927, částka 26, č. 47, s. 405.

¹⁵⁴ IBID. § 1.

¹⁵⁵ IBID. § 5.

¹⁵⁶ IBID. § 6 odst. 1

¹⁵⁷ Vládní nařízení ze dne 26. června 1930 o sčítání lidu v roce 1930. In: Sbírnka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1930, částka 37, č. 86, s. 477-481.

¹⁵⁸ IBID. § 1.

¹⁵⁹ IBID. § 13.

¹⁶⁰ IBID. § 11 odst. 1.

sankcionovat a mezi kterými bylo zmíněno i působení na jiné, aby činili údaje neodpovídající pravdě.¹⁶¹

Sčítání lidu bylo opět provedeno na základě sčítacích archů a archů popisných. Obsah obou typů sčítacích tiskopisů byl totožný. Sčítací arch opět vyplňoval majitel bytu, kdežto popisný arch vyplňoval sčítací komisař. Který druh sčítacího tiskopisu má být v konkrétní obci užit určoval zemský úřad.

Při projednávání návrhu zákona č. 47/1927 Sb. z. a n. v Senátu Národního shromáždění Republiky československé zazněla ve vystoupeních senátorů z řad zástupců německých politických stran ostrá kritika na způsob zjišťování národnosti při sčítání lidu v roce 1921. Již při těchto diskuzích se objevily návrhy požadující, aby byla národnost zjišťována na základě svobodného přiznání sčítaných osob prostého jakéhokoliv vlivu. Tyto pozměňovací návrhy k zákonu však byly při hlasování zamítnuty.^{162, 163}

Národnost při druhém československém sčítání byla nakonec také zjišťována zejména prostřednictvím mateřského jazyka. Velký význam, který byl přikládán správném zjištění národnostního složení v Československu, dokládá rovněž znění § 20 vl. nařízení č. 86/1930 Sb. z. a n., kde se přímo uvádí: „Zvláště údaje o národnosti musí být zjištěny řádně a přesně podle pravdy a na nikoho nesmí být vykonáván nátlak.“ § 21 vl. cit. nařízení vymezoval případy, kdy bylo možné uvést odlišnou národnost v porovnání s mateřským jazykem. Opět Židé mohli přiznat

¹⁶¹ IBID. § 11 odst. 2.

¹⁶² Více viz Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna umístěná na internetových stránkách Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR www.psp.cz/eknih/1925ns/se/stenprot/065schuz/s065001.htm. Ze zaznamenaných vystoupení však nelze dovozovat, že se německá veřejnost žijící na území Československa jednoznačně přiklonila k subjektivní volbě národnosti. Pouze v nacionalisticky protižidovsky zaměřených kruzích, které Židy nepovažovaly za příslušníky německého národa, bylo toto pojetí uvítáno.

¹⁶³ Odborné diskuze týkající se způsobu zjišťování národnosti, které předcházely druhému československému sčítání lidu shrnuje článek Antonína Boháče Národnost při druhém sčítání lidu, který vyšel v časopise Statistický obzor (1931, XII, s. 14-30).

národnost židovskou.¹⁶⁴ Pokud měl sčítací komisař pohybnosti o správnosti údaje o národnosti zapsané ve sčítacím archu byl oprávněn danou osobu vyslechnout, zápis národnosti ve sčítacím archu mohl změnit, ale jen se souhlasem sčítané osoby, u osob nedospělých nebo nepříčetných jen se souhlasem jejich zákonného zástupce. V § 5 „Návodů, jak vyplnit jednotlivé sloupce sčítacího archu“ se dále uvádělo: „Trvá-li sčítaná osoba na zápisu národnosti, jež komisař nepovažuje za správný, neb odepře-li potvrdit svým podpisem souhlas s opravou tohoto zápisu, předloží komisař věc okresnímu úřadu, který rozhodne po výslechu dotčené osoby. Odvolání z tohoto rozhodnutí nemá odkladného účinku“.

Na výsledcích sčítání lidu týkajících se zastoupení jednotlivých národností závisela např. výplata samosprávných příspěvků na veřejné knihovny.¹⁶⁵ S těmito výsledky rovněž souvisela otázka jednací řeči na obecních úřadech,¹⁶⁶ také se z nich vycházelo při rozdělování obecních dotací na kulturní účely.¹⁶⁷

Výsledky sčítání lidu 1930 byly publikovány v edici Československá statistika.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Během druhé světové války došlo ke zneužití těchto údajů získaných při předválečných sčítáních ze strany okupačních úřadů.

¹⁶⁵ § 5 zákona ze dne 22. července 1919 o veřejných knihovnách obecních. In: Sbirka zákonů a nařízení státu Československého, roč 1919, částka LXXXVIII., č. 430, s. 572-573

¹⁶⁶ Čl. 17 a n. vl. nařízení ze dne 3. února 1926, jímž se provádí ústavní zákon jazykový pro obor ministerstev vnitra, spravedlnosti, financí, průmyslu, obchodu a živností, veřejných prací a veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, pro veřejné korporace, podléhající těmto ministerstvům v Republice československé, jakož i pro úřady místní samosprávy. In: Sbirka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1926, částka 9., č. 17, s. 57-76.

¹⁶⁷ NA, fond MV-SR, kart. č. 2993.

¹⁶⁸ *Sčítání v Republice československé ze dne 1. prosince 1930*. 1. vyd. Praha SÚS, 1934-38; *Sčítání bytů ve větších městech Republiky československé ze dne 1. prosince 1930*. 1. vyd. Praha : SÚS, 1935. 294 s.; *Statistický lexikon obcí v Republice československé*. Díl I. Čechy. Praha : Orbis, 1934. 613 s.; Díl II Země Moravsko-slezská. Praha : Orbis, 1935. 212 s.

Rovněž při sčítání lidu 1930 se objevila kritika týkající se způsobu zjišťování národnosti obyvatel resp. věrohodnosti údajů o národnostním složení. Správnost výsledků sčítání lidu se stala předmětem memoranda podaného polskými poslanci Národního shromáždění Republiky československé Emanuelem Chobotem a dr. Janem Buzkem tehdejšímu ministru vnitra dr. Slávikovi, v němž byli čeští sčítací komisaři a sčítací revizoři obviňováni z nesprávností zaměřených vůči polské menšině, kterých se měli dopustit v průběhu konání sčítání lidu. Podle autorů memoranda se v důsledku těchto nesprávností měl zmenšit počet polského obyvatelstva v Československu. Autoři v závěru memoranda dokonce požadovali, aby ve čtyřech soudních okresech (čes. těšínském, fryštátském, jablunkovském a bohumínském), bylo sčítání lidu provedené v prosinci 1930 prohlášeno za neplatné a aby bylo nařízeno jeho opětovné provedení. Následně provedené šetření MV ukázalo nedůvodnost stížností obsažených v memorandu, a proto k opakování sčítání v této oblasti nedošlo.¹⁶⁹

Údajů ze sčítání lidu 1930 i 1921 (příp. ještě z doby Rakousko-Uherska), konkrétně přihlášení se k československé, resp. české národnosti, bylo využíváno v případě žádostí příslušníků Protektorátu Čechy a Morava o udělení čestného arijevství¹⁷⁰ a tím vynětí z dosahu vl. nařízení č. 136/1940 Sb. z. a n., o právním postavení Židů ve veřejném životě.¹⁷¹ Tyto žádosti osob židovského a položidovského původu, resp. jejich zákonných zástupců, byly zasílány Kanceláři státního prezidenta dr. Háchy, který měl dle uvedené právní normy právo na návrh vlády vyjmout židovského příslušníka z dosahu tohoto protižidovského opatření.¹⁷²

Dochované sčítací tiskopisy ze sčítání lidu 1930 se po druhé světové válce staly velmi významnými dokumenty, neboť také na základě

¹⁶⁹ NA, fond MV-SR, kart. č. 2994

¹⁷⁰ NA, fond MV-SR, kart. č. 6596

¹⁷¹ Sbírka zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava, roč. 1940, částka 44, s. 337-342

¹⁷² IBID. § 3.

zápisu národnosti v roce 1930 bylo rozhodováno o osudech konkrétních osob a jejich majetku. Benešovy dekrety postihovaly nejen Němce a Maďary, sankcionováni měli být všichni, kteří se provinili proti československému státu. V této souvislosti je třeba uvést ústavní dekret prezidenta republiky č. 33 Sb. z 2. srpna 1945, o úpravě československého státního občanství osob národnosti německé a maďarské.¹⁷³ Tímto ústavním dekretem propustilo Československo ze státního občanství ty občany, kteří se podle německých nebo maďarských právních předpisů staly příslušníky těchto států.¹⁷⁴ Uvedený dekret rovněž zbavoval československého občanství Čechy, Slováky a příslušníky jiných slovanských národů, kteří se v době zvýšeného ohrožení republiky ucházeli o udělení německé nebo maďarské státní příslušnosti, aniž k tomu byli donuceni nátlakem nebo zvláštními okolnostmi.¹⁷⁵ Československé státní občanství zůstalo zachováno těm osobám, které zůstaly loajální vůči československému státu.¹⁷⁶ Osobám, které pozbyly státní občanství byla dána možnost požádat do 6 měsíců od stanovené lhůty o vrácení tohoto občanství.¹⁷⁷ Podle dekretu prezidenta republiky č. 12 Sb. ze dne 21. června 1945, o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa,¹⁷⁸ byl s okamžitou platností a bez náhrady konfiskován pro účely pozemkové reformy zemědělský majetek, který byl ve vlastnictví všech osob německé a maďarské národnosti, bez ohledu na státní příslušnost.¹⁷⁹ Zemědělský majetek nebyl konfiskován těm osobám německé a maďarské národnosti, které se aktivně zúčastnily boje za zachování celistvosti a osvobození Československé republiky.¹⁸⁰ O výjimce rozhodoval na návrh příslušné rolnické komise příslušný okresní

¹⁷³ Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, roč. 1945, částka 17, s. 57-58.

¹⁷⁴ IBID. § 1 odst. 1.

¹⁷⁵ IBID. § 5.

¹⁷⁶ IBID. § 2 odst. 1.

¹⁷⁷ IBID. § 3.

¹⁷⁸ Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1945, částka 7, s. 17-20.

¹⁷⁹ IBID. § 1 odst. 1 písm. a).

¹⁸⁰ IBID. § 1 odst. 2.

národní výbor.¹⁸¹ Za osoby národnosti německé byly považovány ty osoby, které se při kterémkoliv sčítání lidu od roku 1929 přihlásily k německé národnosti nebo se staly členy národních skupin nebo útvarů nebo politických stran, sdružujících osoby německé národnosti.¹⁸² Podle dekretu prezidenta republiky č. 5 Sb. ze dne 19. května 1945, o neplatnosti některých majetkově-právních jednání z doby nesvobody a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organizací a ústavů,¹⁸³ byly za osoby státně nespolehlivé považovány také osoby národnosti německé nebo maďarské. Osoby národnosti německé nebo maďarské byly vymezeny v § 6 dekretu, jehož znění bylo totožné se zněním § 2 odst. 1 úst. dekretu č. 12/1945 Sb. Osoby německé nebo maďarské národnosti mohly, pokud se jednalo o dělníky, rolníky, živnostníky, drobné a střední podnikatele, úředníky, příslušníky volných povolání a osoby v podobném sociálním postavení, resp. jejich dědicové, žádat o vynětí svého majetku z národní správy a o jeho vrácení, jestliže mohly hodnověrně prokázat, že byli oběti politické nebo rasové perzekuce a zůstali věrni demokraticko-republikánské myšlence Československé republiky.¹⁸⁴ Podle dekretu prezidenta republiky č. 108 Sb. ze dne 25. října 1945, o konfiskaci nepřátelského majetku a Fondech národní obnovy,¹⁸⁵ byla v případě fyzických osob národnosti německé nebo maďarské stanovena vyvratitelná právní domněnka, podle které se jejich majetek nekonfiskoval, pokud tyto osoby prokázaly, že zůstaly věrny Československé republice, nikdy se neprovinily proti národům českému a slovenskému a buď se aktivně účastnily boje za osvobození ČSR, nebo trpěly pod nacistickým nebo fašistickým terorem.¹⁸⁶ Podle tohoto dekretu nebyl nepřítel státu koncipován na národnostním principu; za nepřitele byl charakterizován ten, kdo bez ohledu na příslušnost k jakémukoli národu aktivně vystupoval

¹⁸¹ IBID. § 1 odst. 3.

¹⁸² IBID. § 2 odst. 1.

¹⁸³ Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1945, částka 4, s. 7-10.

¹⁸⁴ IBID. § 24 odst. 2.

¹⁸⁵ Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, roč. 1945, částka 48, s. 248-254.

¹⁸⁶ IBID. § 1 odst. 1 č. 2.

proti demokratickému zřízení. Podle dekretu prezidenta republiky č. 28 Sb. ze dne 20. července 1945, o osídlení zemědělské půdy Němců, Maďarů a jiných nepřátel státu českými, slovenskými a jinými slovanskými zemědělci,¹⁸⁷ měli přednostní právo na přiděl půdy mj. reemigranti či čeští zemědělci z Podkarpatské Rusi. Podmínkou pro získání přidělu nebylo státní občanství, ale příslušnost k českému, slovenskému nebo jinému slovanskému národu a státní a národní spolehlivost.¹⁸⁸

Důsledkem dekretů a provedeného odsunu zůstali v Československu žít vedle německých občanů československé státní příslušnosti také Němci, kteří československou státní příslušnost pozbyli. Jejich postavení bylo definitivně upraveno zákonem č. 34/1953 Sb., jímž některé osoby nabývali československého státního občanství.¹⁸⁹

Vybrané nálezy NSS související se sčítáním lidu 1930

Rovněž po skončení sčítání lidu 1930 NSS řešil stížnosti související s touto akcí. Jednalo se opět především o stížnosti na rozhodnutí kompetentních úřadů ohledně zápisu národnosti při sčítání lidu. Stěžovatelé požadovali změnu rozhodnutí příslušného okresního úřadu, resp. zemského úřadu jakožto odvolacího a nadřízeného úřadu, (který většinou napadená rozhodnutí potvrzoval), jež se týkalo zápisu národnosti na sčítacím tiskopise.¹⁹⁰ Většina těchto stížností byla pro bezdůvodnost zamítnuta.

Jako příklad můžeme uvést nález NSS ze dne 14. ledna 1936 č. 11.640.¹⁹¹ V tomto nálezu je mj. uvedeno: „ Udala-li odvolatelka národnost jinou, než pro kterou svědčí mateřský jazyk, třeba zjistiti, jsou-li splněny podmínky pro zápis této národnosti, totiž národnosti německé. Výše

¹⁸⁷ Sbírnka zákonů a nařízení republiky Československé, roč. 1945, částka 14, s. 47-49.

¹⁸⁸ IBID. § 2 odst. 1.

¹⁸⁹ Sbírnka zákonů a nařízení republiky Československé, roč. 1953, částka 19, s. 198.

¹⁹⁰ Např. nález NSS ze dne 3. dubna 1934 č. 6797, nález NSS ze dne 23. února 1935 č. 12.272, nález NSS ze dne 16. dubna 1935 č. 14.802, nález NSS ze dne 24. března 1936 č. 11.843 a nález NSS ze dne 14. ledna 1936 č. 10.082.

¹⁹¹ NA, fond NSS, kart. č. 832.

zmíněným protokolárním výsledkem bylo zjištěno, že v rodině mluví též moravsky tj. mateřským jazykem. Nejsou tudíž splněny podmínky pro zápis národnosti německé, a byť odvolatelka ovládala německý jazyk, byť navštěvovala jen německé školy a vyřizuje korespondenci jen německy, nelze zapsati jinou národnost než tu pro kterou svědčí její mateřský jazyk, tj. národnost československou.“ Toto rozhodnutí se opírá o vl. nařízení č. 86/1930 Sb. z. a n., dle kterého (jak již bylo v předchozím textu zmíněno) zjištění národnosti bylo založeno na objektivním a nikoli subjektivním určení národnosti.

Na NSS se jako stěžovatelé v souvislosti se sčítáním lidu obraceli nejen jednotlivci, ale i městské úřady. Konkrétně nálezem NSS ze dne 14. září 1934 č. 16.610¹⁹² bylo rozhodnuto o stížnosti města Hostinného. Zde byl proveden soupis obyvatelstva prostřednictvím zvláštních přihlašovacích lístků, které obsahovaly zčásti stejné údaje zjišťované při sčítání lidu. Nadřízený Okresní úřad ve Vrchlabí rozhodl, že se jedná o soukromé sčítání lidu, které je dle § 11 odst. 2 vl. nařízení č. 86/1930 Sb. z. a n. nepřijatelné a vyslovil názor, že tímto jednáním překročil městský úřad své kompetence v oblasti místní policie, a nařídil, aby mu byl spisový materiál postoupen do 5 dnů. Zemský úřad v Praze svým výměrem zamítl odvolání města Hostinného a dále konstatoval překročení kompetencí ze strany městského úřadu. Město Hostinné podalo k NSS stížnost, ve které namítalo, že v dané věci neměl okresní úřad, resp. zemský úřad, dozorovou působnost nad obcí. NSS ve svém nálezu dospěl k závěru, že uvedená námitka je bezdůvodná, a proto stížnost z tohoto důvodu zamítl.

Nález ze dne 16. února 1934 č. 3335 (Boh. A 11.075) se zabýval výkladem § 21 vl. nařízení č. 86/1930 Sb. z. a n. a byl v něm vysloven závěr, že: „§ 21 odst. 1 věta druhá tohoto nařízení nevylučuje určení národnosti podle mateřského jazyka již tím, že v rodině je jiná obcovací řeč, tím méně, je-li více obcovacích řečí, nýbrž stanovená výjimka

¹⁹² NA, fond NSS, kart. č. 201.

z mateřského jazyka je vymezena – kromě dalšího předpokladu – toliko záporně tím, že sčítaná osoba v kruhu osob tam uvedených mateřským jazykem nemluví. Mluví-li však tímto jazykem ve své rodině nebo domácnosti, není zmíněná podmínka splněna a potom nesejde na tom, zda tímto jazykem mluví výhradně či vedle toho ještě jazyky jinými.“ Dále se v tomto nálezu ještě uvádí, že k dané výjimce může dojít, pokud jsou splněny oba předpoklady, a to že sčítaná osoba nemluví mateřským jazykem ani ve své rodině ani v domácnosti a mimo to úplně ovládá řeč jiné národnosti.

Ne všechny stížnosti byly NSS pro bezdůvodnost zamítnuty. Nálezem NSS ze dne 16. dubna 1935 č. 14.801¹⁹³ bylo naříkané rozhodnutí pro vady řízení zrušeno. V dané případě byl stěžovatel rozhodnutím první stolice potrestán pokutou 1.500 Kč a v případě nedobytnosti vězením 15 dnů pro přestupek § 6 zákona č. 47/1927 Sb. z. a n. spáchaný tím, že při sčítání lidu 1930 působil na svoji služebnou, aby nahlásila sčítacímu komisaři jinou (tj. německou) národnost než jakou ve skutečnosti měla, čímž ohrozil správnost sčítání lidu. Původně byla služebnou nahlášena moravská národnost, avšak pod vlivem stěžovatele, který byl německé národnosti, si vyžádala u sčítacího komisaře opravu údaje na německou národnost. Zemský úřad stěžovatelovo odvolání proti zmíněnému rozhodnutí zamítl. NSS, na který se stěžovatel následně obrátil, dospěl k závěru, že stěžovatel, který v odvolacím řízení navrhoval doplnění řízení o nový výsledek služebné, jenž byl odvolacím zemským úřadem jakožto žalovaným úřadem sice proveden, avšak v rozhodnutí o odvolání byly nové skutečnosti, které vyplynuly z nové svědecké výpovědi, zcela pomínuty. Z důvodu této vady NSS napadené rozhodnutí zrušil.¹⁹⁴

Z nálezů NSS vyplývá časté účelové rozhodování příslušných úřadů při rozhodování o národnosti jednotlivců. Řada naříkaných rozhodnutí, která NSS řešil, trpěla nejen formálními vadami, a proto byl NSS nucen tato rozhodnutí rušit.

¹⁹³ NA, fond NSS, kart. č. 200.

SČÍTÁNÍ LIDU USKUTEČNĚNÁ V OBDOBÍ PO PODEPSÁNÍ MNICHOVSKÉ DOHODY DO SKONČENÍ DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

Ačkoliv dle ústavního dekretu prezidenta republiky č. 11/1944 Úř. věst. čsl.^{195,196} (publikovaného pod č. 30/1945 Sb.¹⁹⁷), o obnovení právního pořádku nejsou právní předpisy vydané v době nesvobody, která začala po podepsání Mnichovské dohody (tj. od 30. září 1938) a trvala do doby určené vl. nařízením č. 31/1945 Sb. z. a n. ze dne 27. července 1945, jímž se stanovil konec doby nesvobody pro obor předpisů o obnovení právního pořádku¹⁹⁸ (tj. do 4. května 1945), součástí našeho právního pořádku, přesto se stručně zmíním o sčítáních lidu, která byla či měla být realizována v tomto období.

Politická situace v Evropě koncem 30. let minulého století vedla k podepsání Mnichovské dohody. Poté došlo k okupaci asi 1/3 území Československé republiky. Pro určování limitního 50 % podílu německého obyvatelstva v jednotlivých soudních a politických okresech se mělo postupovat nikoliv podle výsledků posledního sčítání lidu z roku 1930, ale podle výsledků sčítání lidu z roku 1910, kdy se národnost obyvatelstva zjišťovala prostřednictvím ne zcela přesně definované „obcovací řeči“, a

¹⁹⁴ NA, fond NSS, kart. č. 832.

¹⁹⁵ Úřední věstník československý, roč. V, č. 11, Londýn 3. srpna 1944.

¹⁹⁶ Dekret rozlišuje tři druhy právních předpisů, jednak právní předpisy československé vydané do 29. září 1938 (tj. předmnichovské právo), dále předpisy vydané na území ČSR v době nesvobody (tedy od 30. září 1938 do 4. května 1945) orgány druhé republiky, Německé říše, Protektorátu Čechy a Morava a Slovenské republiky (tj. právo z doby nesvobody) a konečně předpisy vydané ve formě dekretů prezidenta republiky (tj. právo státního zřízení zahraničního). V čl. 2 dekretu se o předpisech vydaných v době nesvobody uvádí, že bylo možné je na zcela přechodnou dobu používat, pokud se nepříčily demokratickým zásadám československé ústavy, ale s výjimkou trestních a některých dalších stanovených v čl. 2 odst. 1. Předpisy vydané do 29. září 1938 dle čl. 1 odst. 1 dekretu pocházely ze svobodné vůle československého lidu, a proto byly součástí československého právního řádu. Předpisy státního zřízení zahraničního podléhaly dle čl. 5 odst. 1 dekretu ratifikaci tj. schválení příslušnými ústavními činiteli.

¹⁹⁷ Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, roč. 1945, částka 15, č. 30, s. 51-54.

¹⁹⁸ Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, roč. 1945, částka 15, č. 31, s. 54.

proto byly výsledky pro německou národnost příznivější.¹⁹⁹ Jmenovitě v českých zemích bylo ze strany Německa zabráno zhruba 28.000 km² s celkem 600-700.000 Čechy.²⁰⁰ Také území slovenské části Česko-Slovenska bylo zredukováno, a to ve prospěch Německa, Polska a Maďarska. Území připojené k Německu bylo určeno protokolem ze dne 20. listopadu 1938 o stanovení hranic mezi Česko-Slovenskem a Německou říší. Území připojené k Polsku bylo určeno notami mezi vládami česko-slovenskou a polskou ze dne 1. listopadu 1938 a podrobně vymezené protokolem rozhraničovací komise česko-slovensko-polské ze dne 30. listopadu 1938. Území připojené k Maďarsku bylo určeno rozhodnutím arbitrážní komise ve Vídni ze dne 2. listopadu 1938, protokolem rozhraničovací komise česko-slovensko-maďarské ze dne 7. března 1939 a protokolem rozhraničovací komise slovensko-maďarské ze dne 4. dubna 1939.

Sčítání lidu na Slovensku – 1938

Následně po podepsání Mnichovské dohody byl přijat ústavní zákon č. 299/1938 Sb. z. a n. o autonomii Slovenskej krajiny. Tento zákon mj. předpokládal vlastní ústavu a značně přesahoval obsahové vymezení pojmu autonomie.²⁰¹

Pro potřeby vnitřní politické správy a mezinárodních jednání při určování a korekci státních hranic v národnostně smíšených oblastech se na území Slovenska konalo k 31. prosinci 1938 sčítání lidu. Sčítání bylo provedeno slovenskou vládou a nikoli statistickými orgány. Nelze je považovat za řádné sčítání, jednak z hlediska způsobu provedení a také z hlediska jeho obsahu.²⁰² Cílem sčítání bylo získat pouze údaje o počtu obyvatel podle státní příslušnosti a národnosti a dále údaje o počtu domů

¹⁹⁹ Více viz UHLÍŘ, J. B. O co jsme přišli po Mnichovu. *HO*, 1999, 10, s. 221-225.

²⁰⁰ BENEŠ, Z. a kol. *Rozuměti dějinám. Vývoj česko-německých vztahů ... c.d.*, s. 110.

²⁰¹ BENEŠ, Z. a kol. *Rozuměti dějinám. Vývoj česko-německých vztahů ... c.d.*, s. 111.

²⁰² Při tomto sčítání nebyl např. zjišťován věk sčítaných, jejich povolání, příslušnost a řada dalších obvykle zjišťovaných demografických a socioprofesionálních charakteristik.

a domácností. Sčítání se uskutečnilo na zmenšeném území podle administrativního stavu k 31. prosinci 1938.²⁰³

Výsledky sčítání byly publikovány v práci *Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a Prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku*.²⁰⁴

Sčítání lidu na území odtrženého československého pohraničí – 1939

Po podepsání Mnichovské dohody byly postoupeny nacistickému Německu pohraniční oblasti Čech a Moravy.²⁰⁵ Odtržená území byla nejprve svěřena do správy říšského komisaře pro sudetoněmecká území, později podle říšského zákona o členění tzv. sudetoněmeckých území z 25. března 1939²⁰⁶ byly okrajové oblasti jihočeské, jihomoravské a Hlučínsko připojeny k sousedním správním celkům, a to k Prusku, Bavorsku a župám horní- a dolnodunajské. Území připojené k Dolnímu Bavorsku čítalo asi 90.000 obyvatel, k župě Horní Dunaj patřilo asi 97.000 obyvatel, k župě Dolní Dunaj asi 208.000 obyvatel a k Hornímu Slezsku-Hlučínsku asi 53.000 obyvatel.²⁰⁷ Zbývající převážná část odtrženého pohraničního území byla sloučena v tzv. sudetskou župu. V říšské župě Sudety, jejíž rozloha činila 22.608 km², žilo k 17. květnu 1939 celkem

²⁰³ K 31. prosinci 1938 bylo ze slovenského území postoupeno Maďarsku 11.478 km², Polsku 221 km² a Německu 37 km². Celkem bylo z původních 49.021 km² postoupeno 11.736 km². Na postoupeném území žilo celkem 926.743 obyvatel, z toho 898.260 byli státní příslušníci ČSR.

²⁰⁴ *Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a Prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku*. 1. vyd. Bratislava : ŠŠÚ, 1939. 82 s.

²⁰⁵ Následně došlo Výnosem Vůdce a říšského kancléře k vytvoření Protektorátu Čechy a Morava. Erlaß des Führers und Reichskanzlers über das Protektorat Böhmen und Mähren vom 16. März 1939 (Výnos Vůdce a říšského kancléře ze dne 16. března 1939 o Protektorátu Čechy a Morava). In: Sbírnka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1939, částka 28, č. 75, s. 373-374.

²⁰⁶ Gesetz zur Änderung des Deutschen Beamtengesetzes. Vom 25. März 1939. In: Reichsgesetzbl., Jg. 1939, Teil I, Nr. 58, s. 577-578.

²⁰⁷ JANÁK, J.; HLEDÍKOVÁ, Z.; DOBEŠ, J. *Dějiny správy v českých zemích*. 1. vyd. Praha : NLN, 2005. 576 s., s. 25.

2,943.187 obyvatel (bez vojáků, kteří zde plnili vojenskou povinnost a dále sem umístěných pracujících).²⁰⁸

Sčítání lidu proběhlo v Německu, Rakousku a i na území odtrženého československého pohraničí podle říšskoněmeckého zákona ze dne 4. října 1937 o provedení sčítání lidu, povolání a podniků.²⁰⁹ Podle § 2 odst. 1 říšskoněmeckého zákona ze dne 6. července 1938 o změně a rozšíření zákona o provedení sčítání lidu, povolání a podniků²¹⁰ se sčítání lidu uskutečnilo k 17. květnu 1939.²¹¹

Mezi hlavní cíle sčítání lidu patřilo získání informací o obyvatelstvu, o jeho povolání a majetkových poměrech, dále o jeho mateřském jazyce a národnosti. Národnost při tomto sčítání byla zjišťována na základě subjektivní volby jednotlivce. Ve vysvětlivkách publikovaných na sčítacím tiskopise (Soupis domácnosti – Haushaltungsliste) bylo ke sloupci 10, jehož prostřednictvím byla zjišťována národní příslušnost sčítaných, zapsáno: „Uvádí se národ, ke kterému se cítí jednatel vnitřně připoután a ke kterému se přiznává, tedy německý, nebo český, slovenský, polský, anglický apod. Národní příslušnost se nesmí zaměňovati se státní příslušností nebo mateřskou řečí a od nich může se odchýliti. Také se nemá napsati příslušnost ke kmenu (jako bavorský, moravský, slezský). Hlášení se ke dvěma národům není možné. Pro děti do 16. roku jest směrodatná národní příslušnost osob, oprávněných k vychování.“ I když byla umožněna svobodná volba národnosti sčítaným osobám, nelze získané výsledky z důvodu tehdejší politické situace pokládat za věrohodné.²¹²

²⁰⁸ Více viz *Die Hauptergebnisse der Volks-, Berufs- und Betriebszählung 1939 im Reichsgau Sudetenland*. Berlin : Statistische Reichsamt, 1941-1942. s. 1.

²⁰⁹ Gesetz über die Durchführung einer Volks-, Berufs- und Betriebszählung. Vom 4. Oktober 1937. In: Reichsgesetzbl., Jg. 1937, Teil I, Nr. 109, s. 1053.

²¹⁰ Gesetz zur Änderung und Ergänzung des Gesetzes über die Durchführung einer Volks-, Berufs- und Betriebszählung. Vom 6. Juli 1938. In: Reichsgesetzbl., Jg. 1938, Teil I, Nr. 105, s. 796-797.

²¹¹ Die Vyhlášky o provedení sčítání lidu, povolání a podniků 1939 v sudetoněmeckých oblastech ze dne 21. února 1939 (Verordnung über die Durchführung einer Volks-, Berufs- und Betriebszählung 1939 in den sudetendeutschen Gebieten. Vom 21. Februar 1939. In: Reichsgesetzbl., Jg. 1939, Teil I, s. 281.) platily výše uvedené říšskoněmecké zákony také pro sudetoněmecké území.

²¹² V říšské župě Sudety se z celkem 2,772.595 říšských příslušníků župy (bez Židů) k německé národnosti přihlásilo 2,597.321 osob (tj. 93,68 %), k české národnosti

Sčítání bylo provedeno prostřednictvím sčítacích tiskopisů,²¹³ konkrétně Soupisu domácnosti,²¹⁴ Doplnkového listu,²¹⁵ Soupisového archu pro polní a lesní hospodářství a Dotazníku pro nezemědělské provozovny. Do přípravy, průběhu i zpracování sčítání se podstatně promítla nacistická ideologie. Právě prostřednictvím Doplnkového listu byl zjišťován, vedle místa narození sčítaných osob a jejich nejvyššího ukončeného vzdělání, také jejich židovský původ. Za vědomě nepravdivé vyplnění sčítacích tiskopisů či za odmítnutí jejich vyplnění byly stanoveny sankce v podobě vězení v délce až do jednoho roku a uložení peněžité pokuty nebo uložení jen jednoho z těchto trestů.²¹⁶

Po skončení sčítání byl získaný materiál odevzdán Říšskému statistickému úřadu se sídlem v Berlíně nebo jeho zemským pobočkám, které výsledky zpracovaly. Výsledky sčítání za říšskou župu Sudety byly publikovány v práci *Die Hauptergebnisse der Volks-, Berufs- und Betriebszählung 1939 im Reichsgau Sudetenland*.²¹⁷ Část výsledků byla také zveřejněna ve Zprávách Ústředního statistického úřadu.²¹⁸

174.143 osob (tj. 6,28 %), ke slovenské národnosti 339 osob (tj. 0,01 %) a k ostatním národnostem pak zbývajících 792 osob (tj. 0,03 %). Uvedená čísla nezahrnují vojáky plnící vojenskou povinnost v župě Sudety a dále pracující ženy a muže, kteří sem byli umístěni. Více viz *Die Hauptergebnisse der Volks-, Berufs- und Betriebszählung 1939 im Reichsgau Sudetenland*. Berlin : Statistische Reichsamt, 1941-1942. s. 27.

²¹³ NA, fond PMR, kart. č. 3285. Zde jsou uloženy sčítací tiskopisy (Soupis domácnosti a Doplnkový list) v českém jazyce, ale při sčítání byly užity sčítací tiskopisy pouze v německém jazyce.

²¹⁴ Prostřednictvím Soupisu domácnosti (Haushaltungsliste) se zjišťovaly tyto údaje o sčítaných: jméno a příjmení, rodinné poměry (tj. vztah k přednostovi domácnosti), datum narození, rodinný stav, náboženství, státní příslušnost, mateřský jazyk, národnost, hlavní povolání, postavení v hlavním povolání, místo výkonu hlavního povolání, vedlejší povolání, obhospodařování pozemků, jejich vlastnictví a celková plocha, vlastnictví hospodářského zvířectva, vlastnictví či nájem nebo vedení nezemědělského podniku.

²¹⁵ Prostřednictvím Doplnkového listu se zjišťovaly tyto údaje o sčítaných: jméno a příjmení, datum narození, místo narození a kraj (okres), židovský původ a nejvyšší ukončené vzdělání.

²¹⁶ § 6 říšskoněmeckého zákona ze dne 4. října 1937 o provedení sčítání lidu, povolání a podniků.

²¹⁷ *Die Hauptergebnisse der Volks-, Berufs- und Betriebszählung 1939 im Reichsgau Sudetenland*. Berlin : Statistische Reichsamt, 1941-1942. NA, fond SÚS, kart. č. 94.

²¹⁸ *Zprávy Ústředního statistického úřadu*. 1941, Řada D, XXV, č. 116-134, s. 866-989.

Neuskutečněné sčítání lidu v Protektorátu Čechy a Morava – 1940

Příští sčítání lidu se mělo uskutečnit v roce 1940. Právním základem tohoto sčítání byl zákon č. 47/1927 Sb. z. a n., který zmocňoval vládu, aby určila nařízením rozhodný okamžik sčítání a skutečnosti, které mají být zjišťovány, dále jak má být sčítání provedeno a které soupisy s ním mají být spojeny. Přípravy k tomuto sčítání byly zahájeny. Příslušná ministerstva byla ze strany SÚS²¹⁹ (resp. MV, které vydalo dne 28. ledna 1939 oběžník čj. 3.228/1939-8 týkající se revize domovních čísel²²⁰) požádána, aby provedla revizi domovních čísel za účelem následné přípravy nového seznamu míst.²²¹ Z důvodu projednání otázek spojených se sčítáním lidu 1940 v Čechách a na Moravě přijel do Prahy prezident Říšského statistického úřadu dr. Reichardt. Dne 5. prosince 1939 se za jeho účasti uskutečnila porada se zástupci protektorátní vlády, říšského protektora a statistiků. Byl dohodnut předběžný termín sčítání lidu, které mělo dále zahrnovat zjištění povolání obyvatelstva a sčítání zemědělských a živnostenských závodů.²²² Původně byl uvažovaným termínem sčítání lidu 1. březen 1940.²²³ Později byl změněn na 28. května 1940.²²⁴ Objevily se však i hlasy požadující, aby sčítání lidu proběhlo již na jaře 1939,²²⁵ a to pro časovou blízkost a možnou konfrontaci s výsledky sčítání lidu konaného v Německu, v Rakousku a na území odtrženého československého pohraničí. Nakonec byla tato možnost, především pro příliš krátkou dobu na vlastní přípravu, ale i v důsledku přesunů

²¹⁹ VI. nařízením č. 251/1939 Sb. z. a n., o změně názvu Státního úřadu statistického, se od 1. října 1939 změnil název na Ústřední statistický úřad („Statistisches Zentralamt“).

²²⁰ NA, fond MV-SR, kart. č. 5073.

²²¹ Srov. přípis Státního úřadu statistického Předsednictvu ministerské rady ze dne 25. ledna 1939. NA, fond PMR, kart. č. 3285.

²²² NA, fond MV-SR, kart. č. 5073.

²²³ Srov. návrh rozpočtu SÚS na rok 1940 z 23. června 1939. NA, fond SÚS, kart. č. 57.

²²⁴ Srov. úprava rozpočtu ÚSÚ na rok 1940 z 27. února 1940. NA, fond SÚS, kart. č. 57.

²²⁵ Srov. žádost Parlamentní úsporné a kontrolní komise Národního shromáždění Republiky československé čj. K 8435 – IV/3397 ze dne 17. ledna 1938. NA, fond PMR, kart. č. 3285.

obyvatelstva, ke kterým došlo v souvislosti se změnami hranic v roce 1938, zamítnuta.²²⁶

Zahájení příprav k realizaci sčítání ze strany Ústředního statistického úřadu (aniž by vyčkal souhlasu říšského protektora) dokládá předložení mj. vzorů sčítacích tiskopisů a osnov instrukcí pro sčítací komisaře a sčítací revizory zástupci tohoto úřadu počátkem roku 1940 MV. Ve zprávě Prezidia SÚS ze dne 25. ledna 1939 vypracované dr. Boháčem, který zastával v této době funkci náměstka předsedy SÚS, předsednictvu Ministerské rady ve věci sčítání lidu se uvádí mj. toto: „Dovolujeme si sdělit, že přípravy pro příští sčítání lidu (tj. sčítání lidu 1940 - pozn. autora) byly již zahájeny. Jednotlivá ministerstva byla požádána, aby provedla revisi domovních čísel, jakožto přípravu pro nový seznam míst. Zároveň připravujeme sčítání po stránce obsahové. Příslušný návrh bude předsednictvu Ministerské rady předložen v nejkratší době.“²²⁷

Sčítání lidu mělo být provedeno pouze sčítacími archy, které by vyplňoval majitel bytu nebo jeho zástupce a nemělo být vůbec užito popisných archů, které při minulých sčítáních vyplňovali sčítací komisaři. Měly být sčítány všechny osoby přítomné na území Protektorátu Čechy a Morava vyjma příslušníků říšské branné moci a k ní přičleněných ozbrojených útvarů. Zvláštním dotazníkem měly být zachyceny živnostenské závody a všechny jiné závody mimo závody zemědělské. Rovněž zvláštním dotazníkem měly být sčítány zemědělské závody o výměře 50 arů a větší. Závody pěstující zeleninu, ovoce, květiny, okrasné rostliny, okrasné keře a okrasné stromy za účelem prodeje měly vedle toho vyplnit zvláštní dotazník zahradnický.²²⁸ Organizace sčítání měla být v hlavních rysech obdobná sčítání lidu 1930.²²⁹

²²⁶ Dle § 2 smlouvy č. 300/1938 Sb. z. a n. byla stanovena obyvatelstvu lhůta k vystěhování, která končila až 10. října 1939. Výsledky sčítání lidu provedeného před tímto datem by v důsledku uskutečněných transferů obyvatelstva neodrážely skutečný stav.

²²⁷ NA, fond PMR, kart. č. 3285.

²²⁸ NA, fond MV-SR, kart. č. 5073.

²²⁹ Ústřední statistický úřad počítal s realizací sčítání lidu v roce 1940, což mj. dokládají pracovní plány tohoto úřadu na rok 1938, 1939 a 1940. Texty dokumentů viz NA, fond MV-SR, kart. č. 5075.

Ačkoliv na provedení sčítání lidu existoval značný zájem ze strany úřadu Říšského protektora pro Čechy a Moravu, k uskutečnění této akce, přičiněním státního tajemníka K. H. Franka, nedošlo.²³⁰ V dopise Říšského protektora v Čechách a na Moravě K. H. Franka ze dne 5. dubna 1940 č. I 3g – 2461, je vyjádřen jeho souhlas s návrhem protektorátní vlády, aby sčítání lidu, povolání a závodů bylo odloženo.²³¹ Mezi podstatné příčiny, které přispěly k nerealizaci sčítací akce, patřila hlavně finanční nákladnost celého sčítání v kontextu tehdejší politicko-hospodářské situace. Rovněž existovaly nejasnosti při definování některých zjišťovaných ukazatelů. Mezi velmi problematické patřilo definování ukazatelů „státní příslušnost“ a „mateřský jazyk“.²³²

Úřadem Říšského protektora byly nařízeny přípravy na tzv. malé sčítání lidu na konec roku 1942, ale ani v tomto případě nebylo sčítání provedeno. V listopadu 1943 došlo jen ke zpracování vyřazených lístků pro domácnosti, čímž byly získány podrobné údaje pouze o věkovém složení civilního obyvatelstva.²³³

SČÍTÁNÍ LIDU PO ROCE 1945

Při prvním sčítání lidu uskutečněném na našem území po druhé světové válce byla již účinná Ústava 9. května z roku 1948,²³⁴ která neobsahovala žádné záruky garantující menšinová práva. Takové záruky

²³⁰ ČEŠKA, J. Šedesáté výročí druhé světové války a Československá statistická služba. *Zpravodaj ČSÚ*, 2005, 47, s. 124-126.

²³¹ Text dopisu viz NA, fond MV-SR, kart. č. 5073.

²³² Ačkoliv podle čl. 3 odst. 1 Výnosu vůdce a říšského kancléře o Protektorátu Čechy a Morava měl být nově vzniklý útvar autonomní, snahou Německé říše nebylo jeho zřízením vytvořit nový státní útvar. Protektorát Čechy a Morava byl součástí Německé říše a jeho státní příslušníci byli zpočátku považováni za „tuzemce zvláštního druhu“. Více viz BENEŠ, Z. a kol. *Rozumění dějinám. Vývoj česko-německých vztahů ...c. d.*, s. 114-116.

²³³ SEKERA, V. Soupis obyvatelstva 1947. *SO*, 1948, XXVIII, s. 13-15.

²³⁴ Ústavní zákon ze dne 9. května 1948. In: *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*, roč. 1948, částka 52, č. 150, s. 1081-1112.

chyběly i v Ústavě ČSSR,²³⁵ která představovala ústavní základ pro všechna sčítání lidu realizovaná na našem území do listopadu 1989. Tato ústava obsahovala jen zmínku týkající se menšin v podobě čl. 25.²³⁶ K podstatnějším změnám ústavy došlo v souvislosti s politicko-společenským vývojem v roce 1968 – vydání ústavního zákona č. 143/1968 Sb., o československé federaci²³⁷ a zejména ústavního zákona č. 144/1968 Sb., o postavení národností v ČSSR,²³⁸ jímž byl zrušen zmíněný čl. 25 a který obsahoval právní úpravu postavení, ale pouze v zákoně uvedených národností,²³⁹ nedošlo však k zabezpečení práv etnických menšin.²⁴⁰

Soupis obyvatelstva 1946 a 1947

Po skončení druhé světové války bylo třeba získat základní data o obyvatelstvu pro potřeby osvobozeného státu. Od provedení sčítání lidu se z důvodu finanční a časové náročnosti jeho přípravy, provedení a

²³⁵ Ústavní zákon ze dne 11. července 1960. In: Sběrka zákonů ČSSR, roč. 1960, částka 40, č. 100, s. 289-312.

²³⁶ Čl. 25 Ústavy z roku 1960 stanovil: „Občanům maďarské, ukrajinské a polské národnosti zabezpečuje stát všechny možnosti a prostředky ke vzdělání v mateřském jazyce a ke kulturnímu rozvoji“.

²³⁷ Ústavní zákon ze dne 27. října 1968 o československé federaci. In: Sběrka zákonů ČSSR, roč. 1968, částka 41, č. 143, s. 381-401.

²³⁸ Ústavní zákon ze dne 27. října 1968 o postavení národností v ČSSR. In: Sběrka zákonů ČSSR, roč. 1968, částka 41, č. 144, s. 402-403.

²³⁹ V zákoně byly uvedeny pouze 4 národnosti: národnost maďarská, německá, polská a ukrajinská (rusínská).

²⁴⁰ Komunistický režim na rozdíl od první republiky nepovažoval Cikány za národnost, ale pokládal je za sociální skupinu. Srov. Úprava poměrů osob cikánského původu, oběžník MV, Sběrka oběžníků pro KNV, IV., 1962, č. 13. Národní výroby jako orgány státní správy byly povinny vést jmenné seznamy o tomto obyvatelstvu, na jejichž základě byly každoročně sestavovány statistiky o počtu Cikánů podle různých charakteristik. Poslední výkazy byly sestaveny za rok 1989. Více viz SRB, VI. *Soupis a sčítání Cikánů-Romů v Československu v letech 1947-1980 a odhady jejich počtu do roku 2000, resp. 2020*. In: HD 11. 1. vyd. Praha : Ústav československých a světových dějin ČSAV, 1987. s. 189-206; týž, *1000 let obyvatelstva českých zemí*. 1. vyd. Praha : Karolinum, 2004. 275 s., s. 142-144; SRB, VI.; ANDRLE, A. Romské obyvatelstvo v České republice podle sčítání lidu 1991. *SISb*, 1994, 92, s. 285-296. Ani Židé nebyli po roce 1945 uznáni za národnostní menšinu. Více viz PETRÁŠ, R. *Menšiny v Československu 1945-1989*. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945-1989 (sborník příspěvků)*, uspořádali Karel Malý, Ladislav Soukup. 1. vyd. Praha : Karolinum, 2004. s. 240-280.

zpracování upustilo a na území obnoveného Československa se uskutečnily dva na sobě obsahově i organizačně nezávislé soupisy obyvatelstva.

Na Slovensku byl Státním plánovacím a statistickým úřadem se sídlem v Bratislavě proveden Soupis zásobovaného obyvatelstva již ke 4. říjnu 1946. Právním základem tohoto soupisu byla Vyhláška pověřence pro výživu a zásobování ze dne 17. září 1946, č. 168, o evidenci zásobovaných osob, vydaná na základě zmocňovacího zákona č. 100/1942 Sl. z. a § 1 nařízení č. 41/1946 Sb. n. SNR.²⁴¹ Cílem slovenského soupisu bylo získání údajů o pracovním trhu a zpřesnění evidence zásobovaného obyvatelstva.

V českých zemích byl realizován Soupis obyvatelstva podle povolání až v roce 1947. K jeho provedení přispěla především potřeba aktuálních dat týkajících se zjištění přesného počtu obyvatel podle pohlaví, věku, povolání a sociální příslušnosti ze strany Ministerstva sociální péče pro přípravu zákona o národním důchodovém pojištění.²⁴²

Podstatným důvodem, který přispěl k tomu, že soupis obyvatel v českých zemích proběhl o více než půl roku později oproti slovenskému soupisu byl odsun německého obyvatelstva a osidlování pohraničí během roku 1946. Datum soupisu, které bylo vybráno s ohledem na výdej lístků na potraviny, bylo stanoveno na 22. května, rozhodným okamžikem byla půlnoc z 22. na 23. května 1947. Jelikož se nejednalo o klasické sčítání lidu a navíc neexistovala Statistická rada státní, jejíž souhlas s provedením sčítací akce vyžadoval tehdy platný a účinný zákon č. 47/1927 Sb. z. a n. o sčítání lidu, byla legislativním základem Vyhláška

²⁴¹ *Soupisy obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947*. 1. vyd. Praha : SÚS, 1951, 561 s., s. 8.

²⁴² KUČERA, M. *Poválečná sčítání lidu, domů a bytů v Československu (1946/47-1950-1961-1970-1980)*. In: HD 11. 1. vyd. Praha : Ústav československých a světových dějin ČSAV, 1987. s. 207-234.

předsedy vlády ze dne 12. dubna 1947,²⁴³ vydaná na základě § 13 vládního nařízení ze dne 28. listopadu 1919, č. 634 Sb. z. a n., o složení, kompetenci a způsobu jednání Statistické rady státní.

Hlavním cílem uvedeného soupisu bylo zjistit složení obyvatelstva podle pohlaví a věku a jeho rozvrstvení podle povolání. Soutpis byl proveden opět za obyvatelstvo přítomné v rozhodném okamžiku na území českých zemí. Při soupisu bylo užito soupisového archu, který vyplňoval majitel bytu (v jeho nepřítomnosti jiný dospělý člen rodiny).²⁴⁴ Po vyplnění odevzdali soupisové archy občané přímo na místní národní výbory. Vyplněné soupisové archy byly příslušnými místními národními výbory zaslány přímo SÚS.²⁴⁵ Sběr vyplněných soupisových archů byl spojen s výdejem potravinových lístků na 27. a 28. přidělové období.²⁴⁶

Při Soutpisu obyvatelstva podle povolání nebyla zjišťována řada obvykle sledovaných charakteristik obyvatelstva (např. státní příslušnost, domovská příslušnost, národnost, náboženské vyznání, gramotnost, tělesné vady či vedlejší povolání sčítaných osob). Vzhledem ke stručnému rozsahu soupisu nebylo třeba na rozdíl od obvyklé praxe zapojit sčítací komisaře (s výjimkou Prahy, Brna a Olomouce). Navíc však bylo zjišťováno vedle místa pobytu sčítaného v době soupisu i místo jeho pobytu dne 1. května 1945, a to s cílem zachytit vnitřní migraci obyvatelstva.²⁴⁷ Část položených otázek měla sloužit především pro

²⁴³ Vyhláška předsedy vlády ze dne 12. dubna 1947 o soupisu obyvatelstva podle povolání. In: Úřední list Republiky československé, I. Díl nařizovací, roč. 1947, částka 55., č. 370, s. 377-378.

²⁴⁴ IBID. § 3 odst. 1.

²⁴⁵ IBID. § 4 odst. 1.

²⁴⁶ SEKERA, V. Soutpis obyvatelstva 1947. SO, 1948, XXVIII, s. 12-27.

²⁴⁷ Zpracované údaje jsou obsaženy v publikaci *Soutpisy obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947*, konkrétně v tabulce č. 27 Obyvatelstvo přítomné v pohraničí českých zemí podle charakteristických věkových skupin a místa pobytu 1. května 1945 a v tabulce č. 28 Obyvatelstvo starší 2 let, přistěhovalé z vnitrozemí českých zemí do pohraničí, podle správních okresů pobytu 1. května 1945. Údaje z těchto tabulek poskytují informace o počátcích dosídlování pohraničí českých zemí po odsunu Němců. Z těchto údajů mj. vyplynulo, že k 22. květnu 1947 bylo v pohraničí českých zemí přítomno celkem 2,229.485 obyvatel. Z obyvatel starších 2 let bylo přítomno 1. května 1945 v téže obci či v jiné pohraniční obci pouze 729.126 obyvatel.

přípravu chystaného národního důchodového pojištění.²⁴⁸ Na žádost Státního úřadu plánovacího byla zařazena otázka (sloupec č. 10 soupisového archu) zjišťující výměru zemědělské půdy (v ha), na které sčítaný hospodařil. Záměrem bylo získat jednak počty osob hospodařících na vlastní půdě včetně informace o rozsahu jejich pozemkového vlastnictví, dále počty hospodařících nevlastníků půdy opět včetně informace o rozsahu takto obhospodařované půdy a také počty osob, které sice obhospodařovaly půdu, ale vedle toho měly ještě hlavní nezemědělské povolání. Je velmi pravděpodobné, že zjištěné údaje byly po následujících politických změnách zneužity v ze strany vládnoucích kruhů.²⁴⁹

Odhadované náklady na český soupis představovaly částku 5 milionů Kč, kterou uhradilo Ministerstvo sociální péče.²⁵⁰

Výsledky Soupisu obyvatelstva podle povolání byly publikovány v edici Československá statistika²⁵¹ a v řadě článků.²⁵² Po osvobození republiky proběhlo řádné sčítání lidu až v roce 1950.

²⁴⁸ Např. sloupec č. 12 soupisového archu sloužil ke zjištění, kde byl sčítaný pojištěn (zaopatřen) pro případ stáří. Sloupec č. 13 zjišťoval zda-li má sčítaný pensii, důchod, rentu nebo podporu z veřejných prostředků a jakého druhu. Prostřednictvím této otázky byl zjišťován počet důchodců a druhy vyplácených důchodů v zemi.

²⁴⁹ Ve „Vysvětlivkách k jednotlivým otázkám soupisového archu“ se ke sloupci 10. uvádělo: „Výměra zemědělské půdy (v ha), na které sčítaný hospodařil. Odpověď se zapíše u každého, kdo na zemědělské půdě hospodařil jakožto vlastník, pachtýř nebo národní správce. Otázku dlužno zodpovědět také tehdy, jestliže ten, kdo na půdě hospodařil, neuvádí zemědělství jako své hlavní povolání. Při spoluvlastnictví se celá výměra uvádí jen u osoby hospodařovy. K zemědělské půdě se počítá orná půda, louky, zahrady, vinice a pastviny. Nezapočítává se půda lesní, vodní plochy, zastavěné plochy a jiná neplodná půda. Zapište i plochy menší nežli půl hektaru“.

²⁵⁰ *Soupisy obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947*. 1. vyd. Praha : SÚS, 1951, 561 s., s. 27.

²⁵¹ *Soupisy obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947*. 1. vyd. Praha : SÚS, 1951, 561 s.

²⁵² FAJFR, Fr. Vydělečně činné obyvatelstvo v českém zemědělství. SZ, 1949, XII., s. 266-267; SEKERA, V. Naše populační bilance. SZ, 1948, XI., s. 3-6; JUREČEK, Zdeněk. Hustota a koncentrace obyvatelstva v ČSR. SZ, 1948, XI., s. 49-54; též, Regionální změny v zalidnění českých zemí. SZ, 1948, XI., s. 97-100; též, Povolání obyvatelstva v českých zemích. SZ, 1948, XI., s. 261-266; též, Obyvatelstvo českých zemí podle osobního povolání. SZ, 1949, XII., s. 228-232; ŠABACKÝ, M. K otázce klasifikace osobních povolání. SO, 1948, XXVIII., s. 445-452; SRB, VI. Klasifikace osobního povolání a hospodářských odvětví 1947. SO, 1948, XXVIII., s. 183-198.

Československé sčítání lidu – 1950

První sčítání po roce 1945 se uskutečnilo k 1. březnu 1950.²⁵³ Pro toto sčítání bylo užíváno názvu „národní sčítání 1950“, neboť současně se sčítáním lidu proběhl soupis zemědělských, průmyslových a živnostenských závodů.²⁵⁴ Sčítání se provádělo zásadně metodou sebesčítání, při níž sčítané osoby samy vyplňovaly příslušné sčítací tiskopisy a jen výjimečně byly v obcích určených ONV vyplňovány tyto tiskopisy prostřednictvím sčítacích komisařů.²⁵⁵

První poválečné sčítání stále ještě vycházelo ze zákona č. 47/1927 Sb. z. a n.²⁵⁶ a bylo provedeno na podkladě usnesení vlády ze dne 22. června 1948 a usnesení Ústřední plánovací komise,²⁵⁷ podle nichž MV vypracovalo a následně vláda schválila osnovu vl. nařízení ze dne 18. října 1949 č. 224 Sb., o sčítání lidu v roce 1950 a soupisech s ním spojených.²⁵⁸ V důvodové zprávě k vládnímu nařízení č. 224/1949 Sb., jsou příčiny, které vedly k dalšímu sčítání lidu shrnuty takto: „Hospodářská soustava lidově demokratické republiky Československa řízená na cestě k socialismu pevným hospodářským plánem nezbytně vyžaduje, aby byla k dispozici co nejpřesnější statistika obyvatelstva a jeho sociálního rozvrstvení. Je to naléhavé zejména též vzhledem k dějinným změnám vysídlení, přesídlení a reemigrace, k nimž došlo u nás ve složení obyvatelstva po revoluci v roce 1945. Těmito změnami pozbyly totiž dřívější statistiky skoro úplně svůj praktický význam, tím spíše, že šlo o data ze sčítání lidu v roce 1930, tedy o data, sama o sobě již zastaralá a

²⁵³ Rozhodným okamžikem byla dle § 1 odst. 1 vl. nařízení č. 224/1949 Sb. stanovena půlnoc z 28. února na 1. března 1950.

²⁵⁴ IBID. § 1 odst. 2.

²⁵⁵ IBID. § 8 odst. 3.

²⁵⁶ Zákon č. 47/1927 Sb. z. a n. byl zrušen v roce 1951 zákonem č. 108/1951 Sb. o organizaci národohospodářské evidence.

²⁵⁷ KUČERA, M. *Poválečná sčítání lidu, domů a bytů v Československu (1946/47-1950-1961-1970-1980)*. In: HD 11. 1. vyd. Praha : Ústav československých a světových dějin ČSAV, 1987. s. 207-234.

²⁵⁸ Vládní nařízení ze dne 18. října 1949 o sčítání lidu v roce 1950 a soupisech s ním spojených (o národním sčítání). In: Sbíрка zákonů republiky Československé, roč. 1949, částka 69, č. 224, s. 665-668.

překonaná přirozenou změnou obyvatelstva před druhou světovou válkou".²⁵⁹

Sčítání lidu 1950 bylo posledním našim sčítáním zpracovaným za přítomné obyvatelstvo. Oproti sčítání lidu 1930 pak byla podstatnou změnou nová definice národnosti, podle níž se národností rozuměla příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaný vnitřně spjat a k němuž se hlásí.²⁶⁰ Nebylo přípustné zapsat více než jednu národnost. Osoby dospělé a osoby nenáležející k rodině majitele bytu přiznaly národnost samy, za nedospělé a nepřičetné tak měl učinit jejich zákonný zástupce.²⁶¹ Počínaje tímto sčítáním byla tedy národnost obyvatel zjišťována podle jejich subjektivního názoru v době sčítání. Publikované výsledky potvrdily skutečnost, že ČSR po odsunu obyvatelstva německé národnosti přestala být národnostně smíšeným státem.²⁶²

Výsledky sčítání lidu 1950 přinesly řadu cenných informací týkajících se mj. reemigrace²⁶³ a jelikož toto sčítání proběhlo počátkem

²⁵⁹ *Sčítání lidu a soupis domů a bytů v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupis domů a bytů za kraje, okresy a města. 1. vyd. Praha : SÚS, 1957. 171 s.*

²⁶⁰ Zmíněné vymezení pojmu „národnost“ bylo uvedeno v poznámce č. 3 Sčítacího archu, který byl při sčítání užit. Vzory užitých sčítacích tiskopisů včetně návodu k jejich vyplnění jsou obsaženy v již zmíněném I. dílu publikace *Sčítání lidu a soupis domů a bytů v Republice československé ke dni 1. března 1950*.

²⁶¹ *Sčítání lidu a soupis domů a bytů v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu ... c.d., s. 27.*

²⁶² Z celkového počtu 8.896 tis. přítomných osob na území českých zemí v době sčítání lidu se 8.344 tis. (tj. 93,8 %) přihlásilo k české, 258 tis. (tj. 2,9 %) ke slovenské, 160 tis. (tj. 1,8 %) k německé, 71 tis. (tj. 0,8 %) k polské, 19 tis. (tj. 0,2 %) k ukrajinské a ruské a 13 tis. (tj. 0,2 %) k maďarské národnosti. Zbývajících 31 tis. (tj. 0,3 %) osob uvedlo jinou nebo neuvedlo žádnou národnost.

²⁶³ Jedná se o údaje obsažené v I. díle publikace *Sčítání lidu a soupis domů a bytů v Republice československé ke dni 1. března 1950*, konkrétně v tabulce č. 16 Reemigranti podle pohlaví, státu a roku přistěhování a počtu bydlících osob a dětí do 15 let v domácnostech (za reemigranty byli považováni ti Češi a Slováci dříve trvale usazení v cizině, kteří se vrátili po osvobození na území Československa; u reemigrantů se zjišťoval jednak stát, ze kterého se přistěhovali do ČSR, a také doba, kdy se do ČSR přistěhovali). Z publikovaných údajů vyplynulo, že nejvíce reemigrantů (80.920 osob) se přistěhovalo na území dnešní ČR v roce 1947. Z celkového počtu 169.417 reemigrantů, kteří se přistěhovali na území dnešní ČR v období od roku 1945 do konání sčítání lidu 1950, jich nejvíce (37.080 osob) přišlo ze SSSR, což souviselo především se změnami územní rozlohy ČSR po druhé světové válce, právně zakotvené zákonem č. 2/1946 Sb. o smlouvě se SSSR o odstoupení Zakarpatské Ukrajiny.

první pětiletky, byly jeho údaje využity pro plánování ekonomiky v republice. Zjištěné údaje však byly „využity“ i při začínající kolektivizaci zemědělství.

Zpočátku byly výsledky sčítání lidu 1950 tajné. Část výsledků dodatečně vyšla tiskem ve čtyřech svazcích v letech 1957-1958²⁶⁴ a veřejnost měla tyto údaje k dispozici až po odtajnění v roce 1962. Zbývající část, zejména výsledky za obce a osady nebyly publikovány vůbec.²⁶⁵

Vybrané nálezy NSS k určování národnosti po druhé světové válce

NSS se po skončení druhé světové války zabýval důležitou otázkou, zda pojem národnost německá nebo maďarská dle § 1, odst. 1, písm. a) dekretu č. 12/1945 Sb. z. a n. je výlučně definován v § 2 cit. dekretu. Tato sporná otázka souvisela rovněž s výkladem dekretu 5/1945 Sb. z. a n. a do jisté míry i dekretu č. 108/1945 Sb. z. a n. Na základě příslušného usnesení byla tato otázka předložena rozšířenému senátu NSS. Referentem byl ustanoven senátní rada dr. Hromada a korreferentem senátní rada dr. Kasanda. K dané otázce vypracoval senátní rada dr. Hromada referát, který předložil Prezidiu NSS dne 4. září 1947. Podle jeho názoru nelze § 2 odst. 1 cit. dekretu pokládat za definování pojmu „osoby německé nebo maďarské národnosti“. Dále dospěl k závěru, že § 2 odst. 1 nepřináší definici sledovaného pojmu, ale jeho rozšíření. Dle uvedeného paragrafu zakládaly kvalifikaci určité osoby jako osoby německé národnosti dvě různé skutečnosti. Buď přihlášení se

²⁶⁴ *Sčítání lidu a soupis domů a bytů v Republice československé ke dni 1. března 1950.* Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupis domů a bytů za kraje, okresy a města. 1. vyd. Praha : SÚS, 1957. 171 s.; Díl II. Věkové složení a povolání obyvatelstva. 1. vyd. Praha : SÚS, 1958. 315 s.; Díl III. Plodnost žen. 1. vyd. Praha : SÚS, 1957. 204 s.; Díl IV. Hospodářský lexikon obcí. 1. vyd. Praha : SÚS, 1958. 345 s.

²⁶⁵ V současné době se pracuje na digitalizaci a archivaci částí dochovaných tabulek ze sčítání lidu 1950. Více viz JEŽEK, J.-ČTRNÁCT, P. Sčítání lidu k 1. březnu 1950: Digitalizace a využití nepublikovaných rukopisných tabulek. *D*, 2006, 48, s. 119-126.

k německé resp. maďarské národnosti při kterémkoliv sčítání lidu od roku 1929²⁶⁶ anebo stání se členem národních skupin nebo útvarů nebo politických stran, sdružujících osoby německé nebo maďarské národnosti. V případě obou podmínek bylo třeba rozhodnutí, resp. učinění určitého kroku příslušnou osobou. Skutečnost, že osoba byla pokládána za osobu německé národnosti byla dle tohoto výkladu založena na jejím volném rozhodnutí. V opačném případě by národnost osoby byla dána již při narození dle národnosti rodičů. Dr. Hromada dále uváděl: „ To vše vede mne k závěru, že již prostý výklad obsahu § 2, odst. 1 svědčí tomu, že paragraf tento nevysvětluje pojem osob německé a maďarské národnosti vůbec všeobecně, nýbrž že má na mysli osoby, které v důsledku jejich postoje za osoby německé nebo maďarské národnosti pokládá. Vždyť při opačném výkladu by právě osoby nepochybně německé nebo maďarské národnosti (např. po roce 1930 přistěhovalí říšští Němci) byly pod toto ustanovení zařazovány výkladem násilným a na druhé straně by pod ně spadaly osoby, které nebude možno s dobrým svědomím již za osoby německé nebo maďarské národnosti označit (např. osoby již dávno změňivší národnost).“ Ve svém referátu dále uváděl, že pojem národnost, který byl užit v dekretu č. 12/1945 Sb. či v dekretu č. 5/1945 Sb. nebyl v prvorepublikovém právním řádě definován a vymezovala jej pouze judikatura.²⁶⁷ Dr. Hromada dále uváděl: „Vymezení uvedené v dekretu č.

²⁶⁶ Přichází v úvahu pouze sčítání lidu konané v roce 1930 podle vl. nařízení č. 86/1930 Sb. z. a n., při němž se zjišťovala opakovaně národnost. Konkrétně § 21 cit. vl. nařízení stanovil: „Národnost se zapisuje zpravidla podle mateřského jazyka. Jinou národnost než pro kterou svědčí mateřský jazyk lze zapsati jen tehdy, jestliže sčítaná osoba nemluví mateřským jazykem ani ve své rodině, ani v domácnosti a úplně ovládá řeč oné (tj. jiné) národnosti. Židé mohou však vždy přiznati národnost židovskou. Zapsati se smí jen jedna národnost. Přizná-li někdo národnosti dvě nebo žádnou, zapíše se národnost podle mateřského jazyka.“

²⁶⁷ Nález Boh. A 4173/24 definuje národnost jako kmenovou příslušnost, jejímž hlavním zevním znakem je zpravidla mateřský jazyk. V zápětí však říká, že: „Definice této nelze v každém případě a bezvýjimečně použít, poněvadž zkušenost ukazuje, že národnost jednotlivců se během času následkem různých vlivů a okolností, zejména vystěhováním do území převážně obyvateli jiné národnosti obývaného, skutečně změnila tak, že osoby ty podle jejich činnosti nelze již sčítati k příslušníkům národnosti, kterou původně měly. Jest tudíž v pochybnosti zjistiti národnost podle všech objektivních znaků a nejenom podle původu a výchovy. Takovými znaky mohou býti též jazyk, kterého osoba užívá v denním styku jako jazyka dorozumívacího, prostředí ve kterém v době pro zjištění národnosti rozhodné po delší dobu žije, při ženě provdané kmenová příslušnost a obcovací řeč manžela a

12/1945 Sb. nelze pokládat za definici národnosti pro všeobecné užití, neboť vymezení v cit. dekretu by znamenalo, že vstup osoby do politického nebo jiného určitého útvaru, sdružujícího osoby nějaké národnosti nemusí ještě samo o sobě znamenat, že tato osoba je příslušné národnosti, neboť zde mohou mít vliv i jiné faktory (např. hmotné výhody či nátlak prostředí).“ Podle dr. Hromady proto vymezení pojmu národnost v dekretu č. 12/1945 Sb. nelze chápat jako definici, ale spíše jako „zhodnocení politického postoje určitých osob“, navíc vymezení pojmu národnost v § 2 odst. 1 dekretu č. 12/1945 Sb. se shoduje pouze se zněním § 6 dekretu č. 5/1945 Sb. Další dekret č. 108/1945 Sb. sice používá pojmu osoby německé a maďarské národnosti, ale pojem nedefinuje. Na základě znění prováděcích nařízení a instrukcí se dr. Hromada přikláněl k názoru, že v případě dekretu č. 108/1945 Sb. měl zákonodárce na mysli užití představy pojmu osob německé a maďarské národnosti obsažené v dekretu č. 33/1945 Sb., který však uvedený pojem rovněž nevymezoval. Dr. Hromada ve svém referátu dospěl k závěru, že ustanovení § 2 odst. 1 dekretu č. 12/1945 Sb. je třeba chápat jako nevyvratitelnou zákonnou domněnku, že osoby, na které se vztahují skutečnosti uvedené v cit. paragrafu je nutné považovat za osoby německé nebo maďarské národnosti. Ustanovení uvedeného dekretu se podle jeho názoru vztahuje na ty osoby, které se přiklonily k německé národnosti, ačkoliv původně nebyly této národnosti. Senátní rada dr. Hromada tedy ve svém referátu dospěl k záporné odpovědi na předloženou otázku.

Korreferent senátní rada dr. Kasanda k dané otázce předložil Prezidiu NSS svůj korreferát dne 18. listopadu 1947. Podle jeho názoru je národnost založena na subjektivním vědomí a cítění příslušníka dané národnosti. Je však obtížné toto cítění zjistit, a proto se musí vycházet z objektivních znaků národnosti. Jako příklad takovýchto objektivních znaků uvádí: společný kmenový původ, jazykové, mravní a kulturní

jiných příslušníků rodiny, způsob výchovy dětí, příslušnost ke spolkům, politické přesvědčení apod.“

společenství, společný stát, výchova a zvyky eventuálně rasa. Vedle dekretů č. 5/1945 Sb. a č. 12/1945 Sb., jež obsahují stejné vymezení pojmu osob německé a maďarské národnosti, o fyzických osobách německé a maďarské národnosti se zmiňuje § 1 odst. 1 č. 2 také dekret č. 108/1945 Sb. i § 5 odst. 1 č. 2 zákona č. 128/1946 Sb. o neplatnosti některých majetko-právních jednání z doby nesvobody a o nárocích z této neplatnosti a z jiných zásahů do majetku vzcházejících, a také § 2 odst. 1 písm. a) zákona č. 116/1947 Sb. o úpravě některých právních poměrů důstojníků, rotmistrů a poddůstojníků aspirantů v záloze. Žádný z těchto zákonů však pojem osoby německé nebo maďarské národnosti blíže neurčuje.

Názor referenta senátního rady dr. Hromady, že při aplikaci dekretu č. 12/1945 Sb. je třeba rozlišovat dvě skupiny osob, jimž je zemědělský majetek konfiskován, a to jednak Němce a Maďary jakožto osoby německé a maďarské národnosti, a dále ty, kteří ačkoliv nejsou Němci a Maďary se za takové považují, neboť buď se při sčítání lidu po roce 1929 uskutečněném za ně přihlásili anebo se stali členy národních skupin nebo útvarů nebo politických stran, sdružujících osoby německé nebo maďarské národnosti, korreferent senátní rada dr. Kasanda nepokládal za správný. Podle něj: „Již v nálezech z 23. června 1947 č. 185/1947 a z 10. června 1947 č. 696/1946 bylo vysloveno, že otázka, zda je někdo osobou národnosti německé nebo maďarské ve smyslu ustanovení § 1 odst. 1 a) resp. § 2 odst. 1 dekretu č. 12/1945 Sb., není ryzí otázkou skutkovou, nýbrž spíše otázkou právní, jež může býti zodpovězena teprve, když byly zhodnoceny po případě zjištěny a zhodnoceny určité skutečnosti a subsumovány pod příslušnou právní normu. Proto zákonodárce jsa si toho vědom, stanovil určité předpoklady skutkové, aby z nich mohlo býti na národnost usuzováno; tak byla svého času při sčítání lidu v roce 1930 stanovena jako znak pro národnost řeč mateřská.“ Korreferent dospěl k závěru, že vymezení osob německé a maďarské národnosti obsažené v § 2 odst. 1 cit. dekretu je definicí. Podle něj: „K tomu, aby se mohlo ustanovení § 2 pokládati za pouhé subsidiární ustanovení pro pojem

obsažený v § 1 odst. 1 a) dané za tím účelem, aby tak byly zachyceny osoby, které se k německé nebo maďarské národnosti od své odklonily – jak se domnívá p. referent – bylo by nutno, aby to bylo nějakým způsobem alespoň naznačeno, na příklad vsunutím slůvka „také“ nebo „zejména“ apod. Musela by se obojí ustanovení jako o osobách německé a maďarské národnosti tak i o zrádcích a nepřátelích vykládati stejně buď jako demonstrativní a subsidiární nebo oboje jako definice.“ Dr. Kasanda poukázal na skutečnost, že judikatura NSS se touto otázkou již zabývala. „Při výkladu ustanovení § 6 dekretu č. 5/1945 Sb., jehož znění je doslova stejné se zněním § 2 odst. 1 dekretu č. 12/1945 Sb., vyslovil soud v nálezu z 15. února 1947 č. 24/46-3 (Scheuchová) právní názor, že dekret č. 5/1945 Sb. v § 6 pro účely národní správy si vymezil rozsah i obsah pojmu německé národnosti určitými objektivními znaky a lze pak za osoby německé národnosti ve smyslu a pro potřeby dekretu č. 5/1945 Sb. uznati jen osoby, u nichž jsou uskutečněny ony objektivní znaky, které pro vymezení pojmu německé národnosti vytýčilo ustanovení § 6.“ Z uvedených úvah dr. Kasanda navrhl v závěru svého korreferátu, aby otázka položená rozšířenému senátu II NSS byla zodpovězena kladně.

Zápis o poradě rozšířeného senátu II NSS, svolané výnosem Prezidia NSS ze dne 2. prosince 1947, č. 2149/47 pres., konané dne 22. prosince 1947, zachytil diskusi členů²⁶⁸ o výše zmíněné otázce, jmenovitě za přítomnosti předsedy dr. Zeise a ostatních členů – sen. pres. dr. Ehliha, sen. pres. dr. Koschina, sen. pres. dr. Mrazíka, sen. rady dr.

²⁶⁸ Např. podle sen. přes. Ehliha není výklad předložený referentem ani korreferentem zcela uspokojivý. Při výkladu norem by se měl především zkoumat pravý úmysl zákonodárcův. Podle něj: „V konkrétním případě může být určitým vodítkem preambule stojící v čele dekretu č. 12/1945 Sb., v níž se praví: „... veden snahou především jednou pro vždy vzítí českou a slovenskou půdu z rukou cizáckých německých a maďarských statkářů ... “ Sen. přes. Ehlich se domníval, že pojem osoby německé nebo maďarské národnosti je v dekretu zcela vyčerpávajícím způsobem legislativně-technicky stanoven.

Předseda rozšířeného senátu II NSS dr. Zeis konstatoval, že se nemůže přiklonit k názoru uvedenému v korreferátu také z toho důvodu, že pokud by pojem německé (maďarské) národnosti měl být v dekretu č. 12/1945 Sb. v § 2 výlučně definován, pak by sice byl konfiskací postihnut zemědělský majetek těch osob na něž znaky v § 2 uvedené spadají, avšak zemědělský majetek osob, na které tyto znaky nedopadají, by konfiskaci unikl, byť by byly i u těchto osob objektivně dány znaky německví. Tento důsledek je podle něj přímo proti intencím zákona. Podle něj nelze vymezení pojmu osob německé národnosti obsažené v § 2 považovat za výlučné.

Kotrby, sen. rady dr. Kasandy, sen. rady dr. Köchlera, sen. rady dr. Nováka a sen. rady dr. Hromady.

Na základě jednomyslného usnesení rozšířeného senátu II NSS byla formulace předložené otázky pozměněna tak, že výraz „definován“ byl nahrazen výrazem „vymezen“. Nakonec byla rozšířenému senátu k rozhodnutí předložena otázka v tomto znění:

„Jest pojem národnosti německé nebo maďarské podle § 1 odst. 1 písm. a) dekretu č. 12/1945 Sb. výlučně vymezen v § 2 dekretu?“

Při hlasování rozšířeného senátu II NSS dne 22. prosince 1947 se z 9 členů rozšířeného senátu II NSS záporně vyslovili pouze 3 – prezident dr. Zeis, sen. přes. Dr. Koschin a sen. rada dr. Hromada. Zbývajících 6 členů k dané otázce zaujalo kladné stanovisko.

Na pokladě usnesení rozšířeného senátu II NSS pak byla formulována právní věta v tomto znění:

„Pojem národnosti německé a maďarské podle § 1 odst. 1 písm. a) dekretu č. 12/1945 Sb. jest vymezen výlučně v § 2 uvedeného dekretu.“²⁶⁹

Toto stanovisko NSS mělo při aplikaci Benešových dekretů velký význam. Promítlo se např. v nálezu NSS ze dne 15. února 1947 č. 24/46-3 (Boh. A 1550/47). V daném případě NSS řešil situaci, kdy se stěžovatelka hlásila jako Němka. Z uvedeného podle právního názoru NSS²⁷⁰ nelze dovodit, že se jedná o osobu německé národnosti ve smyslu § 6 dekretu č. 5/1945 Sb., neboť nebyly u stěžovatelky splněny dekretem stanovené

²⁶⁹ NA, fond NSS, kart. č. 19.

²⁷⁰ Právní věta zní: „Pouhé všeobecné zjištění, že se strana hlásila jako Němec, nestačí ještě samo o sobě zdůvodnit závěr, že jde o osobu národnosti německé ve smyslu § 4 a 6 dekretu č. 5/1945 Sb., jejíž majetek se dává podle § 2 citovaného dekretu pod národní správu.“

objektivní znaky (tj. osoba se nepřihlásila k německé národnosti při sčítání lidu uskutečněném po roce 1929 a ani se nestala členem národní skupiny nebo útvaru nebo politické strany, shromažďující osoby německé národnosti). Z tohoto všeobecného zjištění, že se stěžovatelka hlásila jako Němka, dospěl žalovaný úřad podle názoru NSS k nesprávnému závěru, a sice, že ji pokládal za osobu německé národnosti. Pro tuto podstatnou vadu napadené rozhodnutí NSS podle § 6 zákona o NSS zrušil.

Také je významný nálezn NSS ze dne 11. dubna 1947 č. 866/46-4 (Boh. A 1598/47), podle něhož nelze pro výklad pojmu německé a maďarské národnosti ve smyslu § 1 odst. 1 dekretu č. 12/1945 Sb. o konfiskaci zemědělského majetku použít ustanovení § 1 odst. 4 dekretu č. 33/1945 Sb., který byl rozhodný pouze při řešení otázek, týkajících se státního občanství podle tohoto dekretu.

Uvedený nálezn řešil spor, zda byla stěžovatelka právem označena za osobu německé národnosti podle § 1 odst. 1 dekretu č. 12/1945 Sb. Stěžovatelka v odvolání uplatnila námitku, že je české národnosti proto, že jí k její žádosti bylo vydáno osvědčení o národní spolehlivosti podle § 1 odst. 4 dekretu č. 33/1945 Sb. Námitka byla žalovaným úřadem zamítnuta z toho důvodu, že tato okolnost je pro posouzení konfiskace jejího zemědělského majetku irelevantní.

Určení národnosti jedince se rovněž věnoval nálezn ze dne 26. června 1947 č. 180/47-4 (Boh. A 1673/47). V tomto případě NSS dovedil následující právní větu:

„K tomu, aby vlastník zemědělského majetku byl považován za osobu německé národnosti ve smyslu § 2 dekretu č. 12/1945 Sb. z titulu přihlášení se k této národnosti při kterémkoliv sčítání lidu od roku 1929, není zapotřebí, aby se takovéto přihlášení soustavně opakovalo.“

ZÁVĚR

Historickým vývojem došlo k vytvoření mnohonárodnostního habsburského soustátí, kde během 19. století proběhla nacionalizace většiny zde žijících národů. V roce 1867 se uskutečnilo rakousko-uherské vyrovnání, ke kterému nacionalizace jednotlivých národů také přispěla. Poté připadly české země, které byly rovněž osídleny obyvatelstvem různých národností, do Předlitavska. Zjištění národnostní struktury zde žijícího obyvatelstva, resp. obyvatelstva českých zemí, bylo směrodatné pro politické koncepce státního uspořádání, prezentované různými směry tehdejší politiky.

Období 2. poloviny 19. století představovalo v našich dějinách dobu nacionalizace vztahu Čechů a Němců na území českých zemí, zejména pak Čech. V celém Předlitavsku tvořili majoritní národnost právě Němci. Z této skutečnosti vyplývalo jejich postavení v rámci daného území, resp. povaha většiny jejich politických požadavků. Vrcholem vzájemných konfliktů mezi Čechy a Němci na našem území byla 90. léta předminulého století. V roce 1890 byly předloženy tzv. punktace, podle kterých měly být národnostní problémy řešeny rozdělením Čech podle etnického principu. Následovalo předložení Badeniho jazykových nařízení v roce 1897, která částečně zrovnoprávňovala češtinu s němčinou. Politické návrhy řešící česko-německý vztah, které se objevily koncem 19. století, se opíraly o početní zastoupení Čechů a Němců na území českých zemí zjištěné při sčítání lidu. Na území Předlitavska začala být sledována národnost sčítaných počínaje sčítáním lidu 1880, nikoliv však přímo, ale prostřednictvím obcovací řeči. Na početní zastoupení jednotlivých národností v Předlitavsku a následně pak i na zdejší politické dění měl vliv způsob zjišťování a také přesnost vymezení sledované charakteristiky.

Po rozpadu Rakousko-Uherska se nově vytvořené nástupnické státy, pro něž byla charakteristická národnostní heterogenost, zavázaly v rámci mezinárodních smluv ochranou menšin. Rovněž ČSR, jejíž obyvatelstvo bylo různorodé nejen národnostně, ale i kulturně,

nábožensky a jazykově. Ochrana národních, náboženských a rasových menšin byla zakotvena v hlavě šesté Ústavy z roku 1920, která byla platná a účinná při obou prvorepublikových sčítáních lidu.

Narozdíl od předchozích došlo při prvorepublikových sčítáních lidu k odlišnému vymezení způsobu zjišťování národnosti, což přispělo k určité rozdílnosti oproti předešlým výsledkům. Jelikož na údaje o početním zastoupení jednotlivých národností v ČSR byly vázány další právní předpisy, bylo jejich přesné zjištění velmi důležité.

Během sčítání lidu konaných v ČSR (a stejně i v Předlitavsku) nebyl ještě využit institut trvalého bydliště sčítaných osob. Sledované charakteristiky byly zjišťovány u populace přítomné v daném konkrétním místě v okamžiku sčítání. Bylo tedy možné přesuny obyvatelstva záměrně ovlivňovat výsledky sčítání, které se týkaly zastoupení jednotlivých národností. O takovýchto případech, ke kterým v první polovině 20. století docházelo, nás informují archivní dokumenty.

Při zjišťování národnosti sčítaných docházelo rovněž ke sporům, z nichž některé byly řešeny NSS. Z judikatury NSS, která významně přispěla k ujednotnění způsobu zjišťování národnosti, vyplývá, že zápis národnosti sčítaných osob nebyl založen na jejich vlastním rozhodnutí, ale sčítané osoby byly povinny se přihlásit k té národnosti, ke které podle objektivních znaků, zejména mateřského jazyka, náležely. Vedle mateřského jazyka byly takovými objektivními znaky mj. jazyk, kterého osoba užívala v denním styku jako dorozumívacího, kmenová příslušnost manžela a jiných příslušníků rodiny, politické přesvědčení či místo dlouhodobého trvalého pobytu. Národnost však jedinec během života mohl, zejména v důsledku vystěhování se do území obývaného převážně příslušníky jiné národnosti, změnit. Národnost dítěte se, až na zvláštní případy, řídila národností manželského otce. V případě adoptovaného dítěte se jeho národnost v zásadě řídila národností adoptivního otce. Z nálezů NSS dále vyplynulo, že politické úřady řešily spory týkající se

určování národnosti občanů často účelově a řada takových rozhodnutí byla NSS, většinou pro vady řízení či nezákonnost, zrušena.

Po skončení druhé světové války bylo dochovaných sčítacích tiskopisů ze sčítání lidu 1930, resp. zápisu národnosti sčítaných osob v roce 1930, využíváno při aplikaci Benešových dekretů. Konkrétně podle dekretu prezidenta republiky č. 12 Sb. ze dne 21. června 1945, o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa, byly za osoby německé národnosti považovány ty osoby, které se při kterémkoliv sčítání lidu od roku 1929 přihlásily k německé národnosti nebo se staly členy národních skupin nebo útvarů nebo politických stran, sdružujících osoby německé národnosti. Stejně vymezení osob německé národnosti je obsaženo v dekretu prezidenta republiky č. 5 Sb. ze dne 19. května 1945, o neplatnosti některých majetkově-právních jednání z doby nesvobody a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organizací a ústavů.

Po druhé světové válce se NSS zabýval povahou vymezení pojmu osoby německé a maďarské národnosti, kterého bylo užito v příslušných dekretech prezidenta republiky. Dospěl k závěru, že vymezení tohoto pojmu obsažené v příslušném ustanovení dekretů č. 12/1945 Sb. a č. 5/1945 Sb. je výlučné. Uvedené stanovisko se následně promítlo do dalších nálezů NSS.

Při prvorepublikových sčítáních lidu, která proběhla ve státě založeném a ctícím demokratické zásady, bylo zjišťování národnosti při cenzu vázáno na objektivně ověřitelný znak, kterým byl zejména mateřský jazyk. Uvedené pojetí bylo důsledkem soudobé geopolitické situace, která byla zásadně změněna až výsledky druhé světové války. Při prvním poválečném sčítání lidu byla národnost zjišťována již podle subjektivního názoru sčítaných v době konání sčítání a stejně tak je tomu i dnes.

Práce rámcově zachycuje postupný vývoj od celozemských soupisů, sledujících zpočátku pouze demografické charakteristiky obyvatelstva, zejména věkovou strukturu, pohlaví a rodinný stav, po sčítání lidu, jejichž rozšiřující obsahová náplň souvisela především s rostoucími požadavky státní správy. Jelikož naše území v minulosti nebylo národnostně homogenní, bylo zjišťování národnostní struktury zde žijícího obyvatelstva při sčítání lidu velmi důležité.

Také dnes se zjišťuje národnost obyvatelstva pouze při sčítání lidu, a to vždy jednou za deset let. I když by se mohlo zdát, že zjišťování národnostní příslušnosti obyvatelstva je téměř překonané, není tomu tak. Naopak po vstupu většiny evropských zemí do EU musí každá z členských zemí uskutečňovat, z řady různých důvodů, svoji národnostní politiku. Jednou z podstatných příčin přispívající k její realizaci je také zachování sociální stability v zemi.

K efektivnímu uskutečňování národnostní politiky je rovněž třeba přesných údajů a jejich zjištění při sčítání, resp. jednoznačné a srozumitelné definování sledovaných demografických charakteristik obyvatelstva, značně zamezuje rozličným výkladům a věcně nesprávným interpretacím. V minulosti vedly nesprávné interpretace ke zneužití výsledků sčítání. Mezi nejzávažnější zneužití patří záměrný výběr výsledků sčítání lidu z roku 1910, které se týkaly národnostního složení (neboť byly pro německou národnost nejpříznivější), pro vytvoření map předložených Německem v roce 1939 v Mnichově na konferenci určující území, které má být přičleněno k Německu odtržením od Československé republiky.

PRAMENY A LITERATURA

Prameny

Prameny nevydané

NA, fond ČM, 1856-1883, kart. č. 2285.

NA, fond ČM, 1884-1900, kart. č. 6427.

NA, fond ČM, 1901-1910, kart. č. 6558.

NA, fond MV-SR, kart. č. 247, 248, 249, 2993, 5073, 5075, 6596.

NA, fond NSS, kart. č. 19, 104, 131, 132, 200, 201, 832.

NA, fond PMR, kart. č. 3285.

NA, fond PT, č. inv. 705, 707, 758, 1779, 1785, 1965.

NA, fond SM R 109/45, kart. č. 1995-1997, 2001-2011.

NA, fond SÚS, kart. č. 57, 94.

Rejstřík k soupisu poddaných podle víry z roku 1651. Sestavil kolektiv autorů bývalého AMV. Praha 1954, strojopis, úvod D. Stuchlíkové-Culková.

Prameny vydané

Politische Gesetze und Verordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer, Wien, 1807, 23. Band, s. 3-131.

Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich, Jg. 1857, Stück XV., Nr. 67, s. 167-249.

Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich, Jg. 1863, Stück XLIII., Nr. 105, s. 368-376.

Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich, Jg. 1869, Stück XXXII., Nr. 67, s. 307-314.

Zákonník říšský vydaný pro království České, r. 1869, částka LIX, č. 142, s. 491-517.

Zákonník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené, r. 1880, částka XXXVI., č. 103, s. 367-394.

Zákonník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené, r. 1890, částka XLV., č. 162, s. 351-390.

Zákonník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené, r. 1900, částka LXI., č. 145, s. 303-365.

Zákonník říšský pro království a země v radě říšské zastoupené, r. 1910, částka LXII., č. 148, s. 365-416.

Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1918, částka II., č. 11, s. 9.

Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1919, částka LXXXVIII., č. 430, s. 572-573.

Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1920, částka XXVI., č. 122, s. 268-269.

Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1920, částka L., č. 256, s. 547.

Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1920, částka CXXV., č. 592, s. 1503-1506.

Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1921, částka 74., č. 324, s. 1310-1312.

Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1926, částka 9., č. 17, s. 57-76.

Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1927, částka XXVI., č. 47, s. 405.

Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1928, částka 76., č. 229, s. 1443-1446.

Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1930, částka 37, č. 86, s. 477-481.

Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1939, částka 28, č. 75, s. 373-374.

Reichsgesetzbl., Jg. 1937, Teil I, Nr. 109, s. 1053.

Reichsgesetzbl., Jg. 1938, Teil I, Nr. 105, s. 796-797.

Reichsgesetzbl., Jg. 1939, Teil I, s. 281.

Reichsgesetzbl., Jg. 1939, Teil I, Nr. 58, s. 577-578.

Sbírka zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava, roč. 1940, částka 44, s. 337-342.

Úřední věstník československý, roč. V, č. 11, Londýn 3. srpna 1944.

Sbírka zákonů a nařízení státu československého, roč. 1945, částka 4, s. 7-10.

Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1945, částka 7, s. 17-20.

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, roč. 1945, částka 14, s. 47-49.

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, roč. 1945, částka 15, č. 30, s. 51-54.

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, roč. 1945, částka 15, č. 31, s. 54.

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, roč. 1945, částka 17, s. 57-58.

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, roč. 1953, částka 19, s. 198.

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, roč. 1945, částka 48, s. 248-254.

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, roč. 1948, částka 52, č. 150, s. 1081-1112.

Sbírka zákonů republiky Československé, roč. 1949, částka 69, č. 224, s. 665-668.

Sbírka zákonů ČSSR, roč. 1960, částka 40, č. 100, s. 289-312.

Sbírka zákonů ČSSR, roč. 1968, částka 41, č. 143, s. 381-401.

Sbírka zákonů ČSSR, roč. 1968, částka 41, č. 144, s. 402-403.

Úřední list Republiky československé, I. Díl nařizovací, roč. 1947, částka 55., č. 370, s. 377-378.

Nařízení ministra s plnou mocí pro Slovensko o sčítání lidu na Slovensku ze dne 20. února 1919, vydané na základě § 14 zákona o mimořádných přechodných ustanoveních na Slovensku ze dne 10. prosince 1918, č. 64 Sb. z. a n.

- *Die Hauptegebnisse der Volks-, Berufs- und Betriebszählung 1939 im Reichsgau Sudetenland*. Berlin : Statistische Reichsamt, 1941-1942.

- MAUR, E.; PÍŠOVÁ, D. *Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702, edice pramene*. In: HD 18. 1. vyd. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 1994, s. 7-67.

- RIEGGER, J. A. *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen*, sv. I., Prag und Leipzig 1787.

- *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921*. Díl I. 1. vyd. Praha : SÚS, 1924. 276 s.

- *Sčítání v Republice československé ze dne 1. prosince 1930*. 1. vyd. Praha : SÚS, 1934-38; *Sčítání bytů ve větších městech Republiky československé ze dne 1. prosince 1930*. 1. vyd. Praha : SÚS, 1935. 294 s.; *Statistický lexikon obcí v Republice československé*. Díl I. Čechy. Praha : Orbis, 1934. 613 s.; Díl II. Země Moravsko-slezská. Praha : Orbis, 1935. 212 s.

- *Sčítání lidu a soupis domů a bytů v Republice československé ke dni 1. března 1950*. Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupis domů a bytů za kraje, okresy a města. 1. vyd. Praha : SÚS, 1957. 171 s. ; Díl II. Věkové složení a povolání obyvatelstva. 1. vyd. Praha : SÚS, 1958. 315 s.; Díl III. Plodnost žen. 1. vyd. Praha : SÚS, 1957. 204 s.; Díl IV. Hospodářský lexikon obcí. 1. vyd. Praha : SÚS, 1958. 345 s.

- *Soupis archivních fondů vzniklých v souvislosti se sčítáními lidu konanými na území České republiky od roku 1857 a uložených ve státních archivech*. In: HD 26. 1. vyd. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 2002, s. 167-189.

- *Soupis obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947*. 1. vyd. Praha : SÚS, 1951, 561 s.

- *Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*. 1. vyd. Bratislava : Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska, 1920. 216 s.

- *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*. Tisky, stenozáznamy z jednání a usnesení od roku 1846 do současnosti. Dostupné na <http://www.psp.cz/eknih>.

- *Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a Prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku*. 1. vyd. Bratislava : ŠŠÚ, 1939. 82 s.

- WEYR, FR. *Paměti. 2, Za republiky (1918-1938)*. 1. vyd. Brno : Atlantis, 2001. 518 s.

- *Zprávy Ústředního statistického úřadu*. 1941, Řada D, XXV, č. 116-134, s. 866-989.

- *Soupis poddaných podle víry z roku 1651:*

Bechyňsko 1-3. Zpracovaly a úvod napsaly Z. Kokošková, H. Sedláčková, M. Zahradníková. 1. vyd. Praha : SÚA, 1997. 867 s.

Berounsko. Zpracovala a úvod napsala H. Klímová. 1. vyd. Praha : SÚA, 1995. 355 s.

Boleslavsko 1-2. Zpracovala a úvod napsala A. Pazderová. 1. vyd. Praha : SÚA, 1994. 715 s.

Čáslavsko 1-2. Zpracovaly a úvod napsaly M. Zahradníková, E. Štrejnová. 1. vyd. Praha : SÚA, 1999. 633 s.

Hradecko-Bydžovsko 1-4. Zpracovala a úvod napsala L. Matušíková. 1. vyd. Praha : SÚA, 2000. 1539 s.

Chrudimsko 1-3. Zpracovaly a úvod napsaly A. Pazderová, L. Matušíková. 1. vyd. Praha : SÚA, 2002. 1156 s.

Kouřimsko. Zpracovala a úvod napsala H. Klímová. 1. vyd. Praha : SÚA, 1997. 218 s.

Loketsko. Zpracovala a úvod napsala E. Čáňová. 1. vyd. Praha : SÚA, 1993. 337 s.

Plzeňsko-Klatovsko 1-2. Zpracovala a úvod napsala M. Zahradníková. 1. vyd. Praha : SÚA, 2003. 717 s.

Rakovnicko. Zpracovala a úvod napsala A. Pazderová. 1. vyd. Praha : SÚA, 1996. 199 s.

Žatecko 1-3. Zpracovaly a úvod napsaly M. Zahradníková, E. Štrejnová. 1. vyd. Praha : SÚA, 1997. 759 s.

Literatura

Odborné publikace a monografie

- BENEŠ, Z. a kol. *Rozuměti dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848-1948*. 1. vyd. Praha : Gallery, s.r.o. , 2002. 304 s., s. 65-67;
- ČAPKOVÁ, K. *Češi, Němci, Židé?* 1. vyd. Praha : Paseka, 2005. 360 s.
- *Dějiny Německa*. 1. vyd. Praha : NLN, 1995. 589 s.
- FIALOVÁ, L.; HORSKÁ, P.; KUČERA, M.; MAUR, E.; MUSIL, J.; STLOUKAL, M. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. 2. vyd. Praha : Mladá fronta, 1996. 399 s.
- HORSKÝ, J.; SELIGOVÁ, M. *Rodina našich předků*. 1. vyd. Praha: NLN, 1997. 143 s.
- JANÁK, J.; HLEDÍKOVÁ, Z.; DOBEŠ, J. *Dějiny správy v českých zemích*. 1. vyd. Praha : NLN, 2005. 576 s., s. 341-342.
- KÁRNÍKOVÁ, L. *Vývoj obyvatelstva českých zemích 1754-1914*. 1. vyd. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1965. 404 s.
- KOVÁČ, D. *Dějiny Slovenska*. 1. vyd. Praha : NLN, 1998. 401 s.
- *Kulturněhistorická encyklopedie Slezska a severovýchodní Moravy. 1. díl (A-M)*. 1. vyd. Ostrava : Ústav pro regionální studia Ostravské univerzity, 2005. 586 s.
- MALÝ, K. a kol. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. 3. upravené vyd. Praha : Linde, 2003. 673 s.
- MRÁZ, J. *Slovensko ve světle statistiky*. 1. vyd. Praha : nakl. Hejda a Tuček, 1920. 94 s.
- *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754-1918*. Díl 1. 1754-1865. Praha : Český statistický úřad, 1978. 191 s.
- *Ottův slovník naučný*. XIV., XX. a XXI. díl. Praha : J. Otto, 1899, 1903 a 1904. 1066 s., 1087 s. a 1072 s.
- *Slovník veřejného práva československého*. Svazek II. (I až O). Brno : Polygrafia, 1932. 1202 s.

- SRB, VL. *1000 let obyvatelstva českých zemí*. 1. vyd. Praha : Karolinum, 2004. 275 s.
- ZIMEK, J. *Ústavnost a český ústavní vývoj*. 2., dopl. vyd. Brno : Masarykova univerzita, 2003. 179 s., s. 67-68.

Články ve sbornících a odborných časopisech

- BOHÁČ, A. Národnost či jazyk? ČSV, 1921, II, s. 40-58; týž, První všeobecné sčítání lidu v Československé republice. ČSV, 1921, II, s. 104-120; týž, Rádlův sociologický rozbor naší národnostní statistiky. ČSV, 1930, XI, s. 1-22; týž, Národnost při druhém sčítání lidu. SO, 1931, XII, s. 14-30.
- ČAPKOVÁ, K. Uznání židovské národnosti v Československu 1918-1938. ČČH, 2004, 102, s. 77-103.
- ČEŠKA, J. Šedesáté výročí druhé světové války a Československá statistická služba. Zpravodaj ČSÚ, 2005, 47, s. 124-126.
- DVOŘÁČEK FR. Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754-1921. ČSV, 1924, V, s. 247-302; 1925, VI, s. 329-371.
- FAJFR, Fr. Výdělečně činné obyvatelstvo v českém zemědělství. SZ, 1949, XII., s. 266-267.
- GABRIEL, FR. Lidnatost Čech na počátku 18. století (1. část). D, 1967, 9, s. 241-249.
- GABRIEL, FR. Lidnatost Čech na počátku 18. století (Dokončení). D, 1967, 9, s. 343-348.
- GRULICH, J.; ZEITLHOFER, H. *Struktura jihočeských venkovských a městských domácností v 16. a 17. století*. In: HD 23. 1. vyd. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 1999. s. 31-84.
- HOLUBOVÁ, M. *Obyvatelstvo dobrovické farnosti v Soupisu poddaných podle víry*. In: HD 26. 1. vyd. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 2002. s. 37-61.
- HORSKÝ, J. Příspěvek ke studiu venkovské poddanské čeledi v 16.-18. století (panství Třeboň-sonda). AČ 1993, 43, s. 145-165.

- JEŽEK, J.-ČTRNÁCT, P. Sčítání lidu k 1. březnu 1950: Digitalizace a využití nepublikovaných rukopisných tabulek. *D*, 2006, 48, s. 119-126.
- JUREČEK, Zd. Hustota a koncentrace obyvatelstva v ČSR. *SZ*, 1948, XI., s. 49-54; týž, Regionální změny v zalidnění českých zemí. *SZ*, 1948, XI., s. 97-100; týž, Povolání obyvatelstva v českých zemích. *SZ*, 1948, XI., s. 261-266; týž, Obyvatelstvo českých zemí podle osobního povolání. *SZ*, 1949, XII., s. 228-232.
- KREJČÍ, D. Přehled vývoje správní statistiky v Čechách. *ČSV*, 1920, I, s. 37-49.
- KUČERA, M. *Poválečná sčítání lidu, domů a bytů v Československu (1946/47-1950-1961-1970-1980)*. In: *HD* 11. 1. vyd. Praha : Ústav československých a světových dějin ČSAV, 1987. s. 207-234.
- LÁNÍK, J. Vývoj sčítání lidu – jakou roli sehrály v sčítání specializované instituce? *VS*, 11, 2000, č. 51/52, s. 54-55; týž, Vývoj sčítání lidu – kdy je nejvhodnější doba na sčítání? *VS*, 11, 2000, č. 51/52, s. 56-57.
- MATUŠÍKOVÁ, L.; PAZDEROVÁ, A. *Věkové složení dětí v "Soupisu poddaných podle víry z roku 1651"*. In: *HD* 17. 1. vyd. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 1993. s. 53-63.
- MAUR, E. *Čeled' a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*. In: *HD* 23. 1. vyd. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 1999. s. 85-135; týž, Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století. *ČsČH*, 1971, XIX, s. 839-870;
- MRÁZ, J. O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919. *ČSV*, 1921, II, s. 1-40; týž, O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919. *ČSV*, 1921, II, s. 120-143; týž, Dva důkazy o falešnosti maďarských dat o řeči mateřské na základě dat o znalosti řeči. *ČSV*, 1920, I, s. 120-134.
- PEKAŘ, J. Prvé sčítání obyvatelstva v Čechách. *ČČH*, 1914, 20, s. 330-334.
- PETRÁŠ, R. *Menšiny v Československu 1945-1989*. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945-1989 (sborník příspěvků)*, uspořádali Karel Malý, Ladislav Soukup. 1. vyd. Praha : Karolinum, 2004. s. 240-280.

- PITRONOVÁ, B. Otázka národnosti v rakouských statistikách (1880-1910). *SISb*, 1970, 68, s. 242-257.
- SEKERA, V. Soupis obyvatelstva 1947. *SO*, 1948, XXVIII, s. 12-27; týž, Naše populační bilance. *SZ*, 1948, XI., s. 3-6.
- SRB, VL. Obyvatelstvo Československa v letech 1918-1978. *D*, 1978, 20, s. 289-316; týž, *Soupisy a sčítání Cikánů-Romů v Československu v letech 1947-1980 a odhady jejich počtu do roku 2000, resp. 2020*. In: *HD* 11. 1. vyd. Praha : Ústav československých a světových dějin ČSAV, 1987. s. 189-206; týž, Klasifikace osobního povolání a hospodářských odvětví 1947. *SO*, 1948, XXVIII., s. 183-198.
- SRB, VI.; ANDRLE, A. Romské obyvatelstvo v České republice podle sčítání lidu 1991. *SISb*, 1994, 92, s. 285-296.
- ŠABACKÝ, M. K otázce klasifikace osobních povolání. *SO*, 1948, XXVIII., s. 445-452.
- ŠUBRTOVÁ, A. Antonín Boháč - statistik a demograf. Život a dílo. *SNM*, 1977, řada A, sv. XXXI, č. 1-3, s. 1-198; táž, Sto let od narození Antonína Boháče – zakladatele čs. demografie. *D*, 1982, 24, s. 31-37.
- UHLÍŘ, J. B. O co jsme přišli po Mnichovu. *HO*, 1999, 10, s. 221-225.
- URFUS, V. Právní postavení námezdních pracovníků u nás v 16. až 18. století. *PHS*, 1956, 2, s. 198-242; týž, Český merkantilista Jan Kryštof Bořek a jeho sbírka. *ČNM*, 1971, 140, s. 71-83; týž, *Český státoprávní patriotismus a první polovina 18. století a jeho nacionální rysy: merkantilista J. K. Bořek a strahovský opat Marian Hermann*. In: Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách : Sborník z konference Památníku národního písemnictví. 1. vyd. Praha : Památník národního písemnictví, 1992. s. 70-77.
- VÁCHA, Z. Český expert na mírové konferenci v Paříži v roce 1919. *HO*, 2002, 13, s. 138-139.
- VOJÁČEK, L. Vavro Šrobár – ministr s plnou mocí pro správu Slovenska (1819-1920). *HO*, 2001, 12, s. 81-89.

SEZNAM UŽITÝCH ZKRATEK

AČ	Archivní časopis
AMV	Archiv ministerstva vnitra
atd.	a tak dále
AV ČR	Akademie věd České republiky
Bd.	Band
cit.	citovaný, -á, - é
C. k.	císařsko-královský, -á, -é
č.	číslo
ČČH	Český časopis historický
č. inv.	číslo inventáře
ČM	České místodržitelství
ČNM	Časopis Národního muzea
ČsČH	Československý časopis historický
čsl.	československý, - á, - é
ČSÚ	Český statistický úřad
ČSV	Československý statistický věstník
D	Demografie
HD	Historická demografie
HO	Historický obzor
IBID.	Ibidem (tamtéž)
Jg.	Jahrgang
kart. č.	karton číslo
mj.	mimo jiné
NA	Národní archiv
např.	například
MV-SR	Ministerstvo vnitra – stará registratura
min.	ministerstvo
NLN	Nakladatelství Lidových novin
Nr.	Nummer
NSS	Nejvyšší správní soud
odst.	odstavec
PHS	Právně historické studie

PMR	Prezidium Ministerské rady
pozn.	poznámka
pres.	prezident
příp.	případně
PT	Sbírka patentů
Reichsgesetzbl.	Reichsgesetzblatt
resp.	respektive
roč.	ročník
ř. z.	říšský zákoník
s.	strana
Sb.	Sbírka zákonů
Sb. n.	Sbierka nariadení
Sb. z. a n.	Sbírka zákonů a nařízení
sen.	senátní
SISb	Slezský sborník
Sl. z.	Slovenský zákonník
SM	Stará manipulace
SNM	Sborník Národního muzea
SO	Statistický obzor
SÚA	Státní ústřední archiv
SÚS	Státní úřad statistický
sv.	svazek
SZ	Statistický zpravodaj
ŠŠÚ	Štátný štatistický úrad
tab.	tabulka
tj.	to jest
tzv.	tak zvaný, -á, -é
úř.	úřední
věst.	věstník
vl.	vládní
VS	Veřejná správa
vyd.	vydání

UVOD	1
CELOZEMSKÉ SOUPISY OBYVATELSTVA	4
Soupis poddaných podle viry - 1651	4
Soupis konzumentů soli v Čechách roku 1702	7
Konskripce	10
SČÍTÁNÍ LIDU REALIZOVANÁ DO ZÁNIKU RAKOUSKO-UHERSKA	15
Sčítání lidu v roce 1857	15
Sčítání lidu v letech 1869-1910	18
SČÍTÁNÍ LIDU OD VZNIKU ČESKOSLOVENSKA DO 29. ZÁŘÍ 1938	23
Předběžné sčítání lidu na Slovensku – 1919	23
Československé sčítání lidu – 1921	28
Vybrané nálezky NSS související se sčítáním lidu 1921	36
Československé sčítání lidu – 1930	48
Vybrané nálezky NSS související se sčítáním lidu 1930	54
SČÍTÁNÍ LIDU USKUTEČNĚNÁ V OBDOBÍ PO PODEPSÁNÍ MNICHOVSKÉ DOHODY DO SKONČENÍ DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY	57
Sčítání lidu na Slovensku – 1938	58
Sčítání lidu na území odtrženého československého pohraničí – 1939	59
Neuskutečněné sčítání lidu v Protektorátu Čechy a Morava – 1940	62
SČÍTÁNÍ LIDU PO ROCE 1945	64
Soupisy obyvatelstva 1946 a 1947	65
Československé sčítání lidu – 1950	69
Vybrané nálezky NSS k určování národnosti po druhé světové válce	71
ZAVĚR	78
PRAMENY A LITERATURA	82
Prameny	82
Prameny nevydané	82
Prameny vydané	82
Literatura	87
Odborné publikace a monografie	87
Články ve sbornících a odborných časopisech	88
SEZNAM UŽITÝCH ZKRATEK	91